

Religieus geluid voorbij het gehoor

De religieuze beleving van geluid door doven binnen Nederlandse pinkstergemeenten

Student | Elize Aal | 4026098

Begeleider | Katja Rakow

Tweede lezer | Birgit Meyer

Masterscriptie | MA Religies in Hedendaagse Samenlevingen

Datum | 18 juli 2016

(Pagina is bewust leeg gelaten)

Inhoud

Voorwoord	5
1. Inleiding	6
Definitiedebat	8
Pinkstergemeente Morgenstond Gouda als Pinkstergemeente	10
City Life Church Den Haag als Pinkstergemeente	12
Gebarentaal en doven in christelijke context	15
Methode	18
2. De lichamelijke ervaring van religieus geluid	23
Geluid voelen	25
Geluid zien	27
Geluid produceren	30
De dienst en de doven	31
Beweging op geluid	34
De religieuze materiële dimensie van geluid voor doven	35
3. De plaats van geluid en de doven in de religieuze ruimte	36
Ruimtelijke analyse Pinkstergemeente Morgenstond Gouda	39
Ruimtelijke analyse City Life Church Den Haag	48
Het geluidsaspect en de doven in de kerk gebouwen van Morgenstond en CLC	59
4. Hoe dove pinkstergelovigen contact maken met God	61
Aanbiddingsmuziek	62
Preek	68
Gebed	70
Beelden en vertaling	71

Glossolalia	72
Geluid als <i>Sensational Form</i> voor doven	76
5. Conclusie:	
De religieuze beleving van geluid door doven binnen pinkstergemeenten	78
Bibliografie	83
Literatuur	83
Bronnen	86
Geïnterviewde personen en gesprekspartners	87
Afbeeldingen	87

Voorwoord

Op mijn negentiende heb ik van de KNO-arts te horen gekregen dat ik slechthorend ben. De arts vertelde mij dat ik ooit helemaal doof zou worden. Hoewel deze voorspelling achteraf mee bleek te vallen, schrok ik van de prognose die de KNO-arts mij vertelde. Het leek mij verschrikkelijk als ik geen geluid meer zou kunnen waarnemen via mijn gehoor. Op mijn negentiende kon ik niet voorzien dat mijn ‘handicap’ acht jaar later inspiratie zou opleveren voor mijn scriptie voor de master Religies in Hedendaagse Samenlevingen aan de Universiteit Utrecht. Geluid kan namelijk een belangrijke rol spelen binnen de religieuze praktijk. Wanneer geluid een belangrijk onderdeel is van de religieuze praktijk binnen jouw gemeenschap, maar je dit geluid als dove gelovige niet via het gehoor kan waarnemen, hoe vul je geluid dan in? Religieus geluid is immers niet zo maar geluid, maar geluid dat je gebruikt in de context van het transcendente. Met deze vraag ben ik mijn onderzoek gestart.

Met behulp van observaties bij pinksterkerken en interviews met dove en horende pinkstergelovigen heb ik onderzoek kunnen doen naar de religieuze beleving van geluid door dove pinkstergelovigen. Dankzij alle dove pinkstergelovigen die hun ervaring met mij wilden delen en dankzij de tolken die mij hebben geholpen bij de vertaling heb ik een antwoord kunnen vinden op mijn prangende vraag. Ik wil hen graag bedanken voor de bijdrage die zij hebben geleverd. Zonder hun antwoorden had ik deze scriptie niet kunnen schrijven. Het observeren en interviewen van dove leden van pinkstergemeenten heb ik als bijzonder ervaren.

Tijdens de uitvoering van antropologisch veldwerk voor mijn scriptie en tijdens het schrijven van mijn scriptie stond mijn scriptiebegeleider Katja Rakow altijd voor mij klaar met goed advies en tips. Met behulp van haar kennis, enthousiasme en fijne begeleiding ging ik steeds gemotiveerd verder met mijn onderzoek. Bij dezen wil ik Katja Rakow bedanken voor haar begeleiding en ondersteuning tijdens het tot stand komen van deze scriptie. Ik heb veel van haar geleerd. Mijn studiegenoten Fenna van Berkel, Anne Roozeboom en Marthe Anna Dekker wil ik graag bedanken voor de morele steun tijdens de schrijffuren van mijn scriptie in de bibliotheek, in klaslokalen en thuis. Ook wil ik mijn vriendinnen en zussen bedanken voor hun steun en begrip het afgelopen jaar. Tot slot wil ik mijn vriend Matthijs van Es bedanken voor zijn engelengeduld en zijn steun tijdens mijn studie.

Ik hoop dat u deze scriptie met veel plezier leest.

Elize Aal

Utrecht, 18 juli 2016.

1. Inleiding

“Goedemorgen allemaal! We gaan God aanbidden, doen jullie mee?!”¹ Met deze zin opent een band de dienst, die begint met een lied in de City Life Church (CLC) in Den Haag. De liederen die gespeeld en gezongen worden zijn over het algemeen Engels en hebben vlotte ritmes waardoor het op popmuziek lijkt. De gemeente zingt het lied mee met de band en enkelen houden hun hand in de lucht. De aanwezigen aanbidden God met behulp van muziek. Tijdens de dienst staan geluid en muziek centraal als hulpmiddelen om contact te krijgen met God.

Niet alleen bij CLC Den Haag speelt geluid een belangrijke rol tijdens de aanbedding van God. Er zijn meer kerken in Nederland waar muziek een belangrijk instrument is bij de beleving van God. Muziek dient daarbij als hulpmiddel voor gelovigen om contact te maken met God, Jezus en de Heilige Geest. Ook bij Morgenstond in Gouda worden God, Jezus en de Heilige Geest ervaren met de hulp van muziek. Lianne, een van de oudsten van Morgenstond vertelt:

“[Muziek] kan een middel zijn waarin je samen je hart op God richt omdat je je gevoel daar in kan leggen. [...] als we zo zingen, je heft je handen op, je doet iets met je lichaam, dat doet iets met je ziel. Want dan hef je ook je gedachten op naar God. Tijdens de dienst kreeg ik toevallig een gedachte. We stonden het lied te zingen: Aan hem die zit op de troon en aan het lam komt ere en glorie en zege en macht toe voor eeuwig. Ik deed mijn hand in de lucht en het leek alsof mijn hand even opgetild werd. En ik wist, ja Heer, op dit moment zijn mijn omstandigheden niet zo makkelijk; we hadden het over Mozes, maar als ik mijn handen naar u opricht dan weet ik weer, Heer u komt zegen en glorie en ere en macht toe voor eeuwig en dan is er bij mij vrede.”²

Lianne heeft als horend lid van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda, een zeer lichamelijke beleving van de liederen die ze tijdens de dienst met anderen zingt. Het gaat niet alleen om het aanhoren van wat er wordt gespeeld en gezongen, maar zij heeft daar zelf een actieve deelname aan, geeft daar lichamenlijk vorm aan door haar handen op te houden en ervaart op deze manier God.

¹ City Life Church Den Haag, kerkdienst zondag 13 maart 2016, Den Haag.

² Interview met kerkleiding Pinkstergemeente Morgenstond Gouda, 3 april 2016 (Hierna: Interview kerkleiding Morgenstond.); De kerkleiding die ik heb geïnterviewd bestond uit drie mensen, twee mannen en een vrouw. In mijn scriptie citeer ik Lianne en Dennis. Na dit verhaal refereert Lianne naar het verhaal van Mozes die zijn handen niet alleen omhoog kon houden en die werd geholpen door de Israëlieten.

Binnen Morgenstond en CLC Den Haag is muziek één van de manieren waarop geluid een rol speelt bij het contact maken met God, Jezus en de Heilige Geest. Ook bij de preek, onderling contact tussen gelovigen en bij glossolalia heeft geluid een dominant aandeel in de manier waarop het christelijke geloof binnen pinkstergemeenten vorm krijgt. Geluid is voor de mensen binnen Morgenstond en CLC Den Haag niet zomaar iets, maar een hulpmiddel om God te beleven. Geluid is niet iets waar de gemeente enkel naar luistert, maar het is bedoeld om contact met het transcendente, met God, te maken.

Hoewel geluid een belangrijke religieuze functie heeft voor Morgenstond en CLC Den Haag, hebben beide gemeenten en aantal dove leden. Hoe beleven deze doven het geluid dat gebruikt wordt tijdens diensten, bij de aanbidding van God? Hoe beleven zij bijvoorbeeld de relatie tussen muziek en het Goddelijke? Renee, een van de dove gemeente leden van CLC, vertelt dat muziek hem blij maakt. “Het zorgt voor blijdschap! Ik hou van de muziek en de christelijke liederen.”³ Hoe zorgt de christelijke muziek voor blijdschap als hij het niet kan horen?

Aan het begin van dit onderzoek was ik voornamelijk benieuwd hoe dove pinkstergelovigen vorm geven aan glossolalia – het spreken in tongen – als religieuze praktijk. Wanneer pinkstergelovigen in tongen spreken geloven zij dat ze contact hebben met de Heilige Geest. De manifestatie van dit contact met het transcendente krijgt bij glossolalia vorm doordat de gelovige in een voor hem of haar onbekende en onnavolgbare taal spreekt.⁴ Glossolalia heeft een geluidsdimensie en doven kunnen dit geluid niet waarnemen zoals horenden dat kunnen. Daarnaast zijn doven vaak verbaal niet op dezelfde manier ontwikkeld als horenden.⁵ Kunnen doven in tongen spreken? Hoe ervaren zij de Heilige Geest en hoe voltrekt het contact met de Heilige Geest zich bij doven?

Vanuit deze vragen omtrent glossolalia en de dovenwereld is dit onderzoek begonnen. Gaandeweg kwam ik tot de ontdekking dat glossolalia slechts één van de manieren is waarop geluid een rol speelt bij de aanbidding en manifestatie van God, Jezus en de Heilige Geest binnen de pinkstergemeenschap. Aanbiddingsmuziek, de preek en het bidden zijn andere religieuze praktijken waarbij geluid optreedt als medium tussen de gelovige en het

³ Interview met Renee, 13 maart 2016 (Hierna: Interview met Renee).

⁴ V. G. Hine, “Pentecostal Glossolalia: Toward a Functional Interpretation,” *Journal for the Scientific Study of Religion* 8 nr.2 (1969): 211-226.

⁵ Aan de hand van verschillende interviews met dove pinkstergelovigen, 13 maart 2016 – 8 juni 2016 (Hierna: Interviews met dove pinkstergelovigen); Wanneer ik deze verwijzing maak is dit in een groot deel van de interviews aan bod gekomen.

transcendente. Doven die onderdeel zijn van een voornamelijk horende pinkstergemeenschap, komen in aanraking met religieus geluid dat zij niet op dezelfde manier kunnen waarnemen als de rest van de gemeente. Hoe geven dove pinkstergelovigen vorm aan het religieuze geluid binnen hun kerk?

Ondanks dat Renee niet kan horen zoals andere gelovigen, heeft hij wel een specifiek gevoel bij de muziek die wordt gebruikt bij de aanbidding van God. Geluid heeft dus meer functie dan enkel gehoord te worden tijdens de dienst en heeft niet alleen voor horende mensen een functie. De vraag is echter hoe geluid dan precies werkt als het niet gehoord wordt. Wat is de rol van geluid voor doven binnen pinksterbewegingen bij de aanbidding van God?

Definitiedebat

Voor dit onderzoek is het allereerst belangrijk om in kaart te brengen wat ik versta onder pinksterbewegingen en waarom ik Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag binnen het spectrum van pinksterbewegingen plaats. Allan Anderson stelt dat Pinksterbewegingen voort zijn gekomen uit de opwekkingen van de negentiende eeuw en hun grondslag hebben in het evangelicale geloof. Het ontstaan van pinksterbewegingen is volgens Anderson beïnvloed door genezingsrituelen en opwekkingen. Het begin van pinksterbewegingen wordt vaak toegekend aan de ‘Asuza Street opwekking’ die vanaf 1906 plaatsvond.⁶ Rond dezelfde tijd als Asuza Street vonden er op andere plaatsen ter wereld vergelijkbare ontwikkelingen binnen het christendom plaats. Vandaag de dag worden gemeenschappen vaak gekenmerkt als pinksterbeweging terwijl hun kerk en oorsprong niet te herleiden zijn naar de gebeurtenissen rond Asuza street, maar op een andere manier tot stand zijn gekomen.⁷ Wat valt er nu precies onder pinksterbewegingen en waarom?

Voor pinkstergelovigen is de ervaring van de Heilige Geest van groot belang. Deze ervaring uit zich onder andere in gaven zoals glossolalia; het spreken in een – voor de gelovige – onbekende taal. Glossolalia wordt door gelovigen vaak benoemd als tongentaal, of het spreken in tongen.⁸ Anderson stelt dat pinkstergelovigen ervan overtuigd zijn dat de gaven die

⁶ A. Anderson, *To the Ends of the Earth: Pentecostalism and the Transformation of World Christianity* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 14-18.

⁷ A. Anderson et al., introduction to *Studying Global Pentecostalism: Theories and Methods*, door A. Anderson et al. (Berkeley: University of California Press, 2010), 3.

⁸ S. Huber en O. W. Huber, “7. Psychology of Religion,” in: *Studying Global Pentecostalism: Theories and Methods*, red. A. Anderson, et al., (Berkeley: University of California Press, 2010), 133-155.

zij door de Heilige Geest krijgen, zijn bedoeld om het geloof over de wereld te verspreiden, anderen te overtuigen van het christelijk geloof en op deze manier Jezus te prijzen.⁹ Deze overtuiging van het doel van de ervaring van de Heilige Geest is niet het enige dat pinksterbewegingen met elkaar gemeen hebben.

Wetenschappers Allan Anderson, Michael Bergunder, André Droogers en Cornelis van der Laan kennen vijf gemeenschappelijke karaktereigenschappen toe aan pinkstergemeenten. Allereerst stellen ze dat pinksterbewegingen de christelijke boodschap een nieuwe vorm hebben gegeven, waarbij de Heilige Geest en de uiting van de gave van de Heilige Geest een belangrijke rol krijgen toebedeeld. De exponentiele groei van pinksterbewegingen zien zij als tweede kenmerk. De derde karaktereigenschap zien wetenschappers in de flexibiliteit van de bewegingen. Deze flexibiliteit wordt gekenmerkt doordat pinksterbewegingen zich aan weten te passen aan de globaliserende wereldcultuur, zonder dat zij hun identiteit verliezen. Doordat de gelovigen binnen pinksterbewegingen uit diverse milieus komen en diverse achtergronden hebben wordt deze aantrekkingskracht op een breed publiek als vierde kenmerk genoemd. Vooral op het zuidelijk halfrond is de pinksterbeweging zeer groot en is het grootste aantal christenen verbonden met de pinksterbeweging. De concentratie van pinksterchristenen op het zuidelijkhalfrond is dan ook het vijfde karakteristieke kenmerk van de pinksterbeweging.¹⁰ Het vijfde kenmerk is niet van toepassing op de kerken die ik heb onderzocht, omdat deze kerken in Nederland liggen; een land dat zich op het noordelijk halfrond van de aarde bevindt. Volgens Anderson, Bergunder, Droogers en Van der Laan hoeft een gemeente niet alle kenmerkende karaktereigenschappen te hebben om toch tot de familie van pinksterbewegingen te behoren.¹¹

Ondanks het feit dat wetenschappers het vaak eens zijn over deze vijf gemeenschappelijke kenmerken blijft er discussie over welke gemeenten pinksterbeweging genoemd kunnen worden. Hoewel kerken veel gelijkenissen vertonen willen zij lang niet altijd met elkaar geassocieerd worden. Ondanks de gelijkenissen kunnen bewegingen die beide onder de noemer pinkster of neo-pinkster vallen totaal van elkaar verschillen.¹² Binnen dit onderzoek houd ik de taxonomische benadering van Allan Anderson aan. Binnen deze benadering wordt de overkoepelende term 'Pinksterbeweging' opgedeeld in vier hoofdstromingen, die ieder substromingen hebben. De vier hoofdstromingen zijn: klassieke pinkstergelovigen, oudere

⁹ Anderson, *To the Ends of the Earth*, 2-4.

¹⁰ Anderson et al., Introduction, 1-9.

¹¹ Ibidem, 2-4.

¹² Ibidem, 1-9.

onafhankelijke en geestelijke kerken, oudere charismatische kerken en Neo-pinkster en Neo-charismatische kerken.¹³

Daarnaast kijk ik naar de culturele definitie volgens religiewetenschapper Michael Bergunder. Hij stelt dat een geloofsgemeenschap niet enkel op basis van kenmerken onder de noemer 'pinkstergemeente' kan worden geschaard. Een gemeenschap hoeft zichzelf niet per definitie een pinksterkerk te noemen. Bergunder stelt dat als een christelijke gemeente de kenmerken van een pinkstergemeente vertoont en verbonden is met andere pinkstergemeenten, deze christelijke gemeente onder de noemer 'pinkstergemeente' kan worden geschaard. De verbinding tussen contemporaine gemeenten noemt Bergunder een synchroon verband. Om een gemeente een pinkstergemeente te noemen moet deze zichzelf echter niet alleen op hedendaags niveau met andere pinkstergemeenten verbinden, maar deze verbondenheid moet ook terug zijn te vinden in hoe ze zichzelf in de geschiedenis plaatst ten opzichte van eerdere kerken en identificeert aan de hand van inspiratiebronnen. Deze historische verbinding tussen gemeenten noemt Bergunder een diachroon verband.¹⁴

Pinkstergemeente Morgenstond Gouda als pinkstergemeente

Morgenstond in Gouda identificeert zichzelf als pinkstergemeente. De gemeenteleden geven aan dat de ervaring van de Heilige Geest zeer belangrijk is voor hun geloofsbeleving. Veel gemeenteleden spreken ook in tongen. Glossolalia wordt echter niet tijdens de dienst gepraktiseerd maar in de thuissituatie of tijdens samenkomsten van zogeheten 'kringavonden'.¹⁵ Pinkstergemeente Morgenstond Gouda is in 1981 begonnen met samenkomsten, waarbij 25 mensen aanwezig waren. Sindsdien is de gemeente gegroeid. De huidige gemeente heeft ongeveer 240 leden, waaronder veel jonge gezinnen.¹⁶ Tijdens de diensten worden moderne christelijke liederen gezongen, onder begeleiding van een band. Tijdens de preken in Morgenstond worden herhaaldelijk grappen gemaakt om de preek een

¹³ A. Anderson, "1. Varieties, Taxonomies, and Definitions," in: *Studying Global Pentecostalism: Theories and Methods*, red. A. Anderson, et al. (Berkeley: University of California Press, 2010), 13-29.

¹⁴ M. Bergunder, "3. The Cultural Turn," in: *Studying Global Pentecostalism: Theories and Methods*, red. A. Anderson, et al. (Berkeley: University of California Press, 2010), 51-73.

¹⁵ Deze informatie komt uit diverse gesprekken met leden van Morgenstond; Interview met kerkleiding Morgenstond.

¹⁶ "Geschiedenis Pinkstergemeente Morgenstond Gouda," Geraadpleegd op 3 juni 2016, <http://www.morgenstondgouda.nl/index.php/wie-wij-zijn/geschiedenis>.

vrolijke, luchtige tint te geven. Zowel tijdens de liederen als tijdens de preek maakt de gemeente gebruik van een projectiescherm voor tekstweergaven en informatie.¹⁷

Van de vijf kenmerken die Allan Anderson noemt, zijn er drie te herkennen bij Morgenstond. Er wordt een belangrijke rol toegekend aan de Heilige Geest en de gaven die men door de Heilige Geest krijgt, zoals glossolalia. Daarnaast is de gemeente in dertig jaar tijd bijna vertienvoudigd. Er is dus sprake van een groeiende gemeente. De flexibiliteit van Morgenstond is vooral te herkennen aan het gebruik van moderne christelijke muziek en projectieschermen. Op deze manier gaat Morgenstond mee met haar tijd zonder per definitie afbreuk te doen aan haar identiteit. Morgenstond presenteert zich reeds sinds haar oprichting als pinksterkerk en is een groeiende christelijke gemeente in het seculiere Nederland.

Het is opvallend dat pinksterkerk Morgenstond, als christelijke gemeente, groeit in een land als Nederland, waar juist sprake is van kerkverlating. Sinds 1880 is in grote mate sprake van een seculariserende Nederlandse bevolking en een afname van de christelijke identiteit. Zo was 55% van de Nederlandse bevolking in 1880 nog onderdeel van de hervormde kerk. In 2000 was dit percentage gedaald tot 15%. Vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw is het aantal kerkelijken nog sneller afgenomen, waarbij in 2000 40% van de Nederlandse bevolking zich niet met een kerk identificeerde.¹⁸ Hoewel de meeste christelijke kerken en gemeenten – zoals de gereformeerden, hervormden en katholieken – kampen met kerkverlating, heeft Morgenstond als onderdeel van de pinksterbeweging juist een toenemend aantal leden. De groei van gemeenteleden van de pinksterkerken in een seculier land als Nederland, onderstreept de flexibiliteit van de pinksterbeweging. Nederland ligt niet op het zuidelijk halfrond en is een welvarend seculier land. Ondanks de seculiere identiteit van Nederland weet de pinksterbeweging zich hier te vestigen, leden te werven en te groeien.

Theologe Anne Dyer legt uit dat het pinkstergeloof al meer dan een eeuw in Europa wordt verspreid. Missionarissen uit de Verenigde Staten zijn naar Europa gekomen om hier het geloof te brengen, maar er zijn ook Europeanen naar de Verenigde Staten gegaan, waar zij door pinkstergelovigen werden geïnspireerd. Gedurende de twintigste eeuw kreeg Europa te maken met de Eerste Wereldoorlog en de Tweede Wereldoorlog en de koude oorlog waardoor het pinkstergeloof terug liep. Dyer legt uit dat het pinkstergeloof tegen het eind van de twintigste eeuw weer terrein won en groeide door de opkomst van televisie en de uitbreiding van

¹⁷ Observaties bij Pinkstergemeente Morgenstond, maart 2016-juni 2016 (Hierna: Observaties Morgenstond).

¹⁸ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren, 2005), 329-338.

televisiekanalen.¹⁹ Religiewetenschapper Cornelis van der Laan legt uit dat de verspreiding van het pinkstergeloof in Nederland in de afgelopen eeuw door verschillende Nederlandse en buitenlandse individuen vorm heeft gekregen. Na de Tweede wereldoorlog, tussen 1950 en 1980, groeiden pinkstergemeenten, maar was er ook sprake van fragmentatie doordat binnen de pinksterbeweging steeds meer verschillende groepen ontstonden. Vanaf 1980 emancipeerde het pinkstergeloof in Nederland en kwam er meer aandacht voor deze geloofsinvulling, waardoor het pinkstergeloof in dit seculiere land kon groeien.²⁰

De oprichting van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda is te herleiden naar de missie van de Amerikaanse pinksterevangelist T.L. Osborne, die in 1958 naar Nederland kwam om hier het geloof te brengen. Pinkstergemeente Morgenstond Gouda geeft aan dat de huidige gemeente historisch verbonden is met de pinkstergemeente Morgenstond die gesticht is door Peter Rothuizen, die geïnspireerd raakte door Osborne.²¹ Morgenstond identificeert zich op deze manier niet alleen als pinkstergemeente, maar de kerk is ook synchroon en diachroon verbonden met andere pinkstergemeenten. Morgenstond heeft dus niet alleen de kenmerken van een pinksterkerk, maar voldoet ook aan de inbedding binnen een netwerk van pinksterbewegingen zoals Bergunder dit bespreekt.

City Life Church Den Haag als pinkstergemeente

City Life Church Den Haag identificeert zichzelf niet als een pinkstergemeente maar als een evangelische gemeente. Bij bestudering van deze gemeente valt echter op dat veel van de kenmerken die Allan Anderson noemt, terug te vinden zijn bij City Life Church. Ook bij deze gemeente wordt aandacht besteed aan de beleving en uiting van de Heilige Geest. Net als bij Morgenstond, wordt glossolalia niet tijdens diensten uitgevoerd maar in de privésfeer of in de zogeheten connectgroepen.²² Daarnaast groeit de City Life Church gemeenschap zeer snel. De gemeente is in 1995 in eerste instantie opgericht als gemeente Sion. In 2007 verhuisde de

¹⁹ A. E. Dyer, Introduction to *European Pentecostalism*, door W. K. Kay en A.E. Dyer (Leiden: Brill, 2011), 1-18.

²⁰ C. van der Laan, "Chapter four: The development of Pentecostalism in Dutch speaking countries," In: *European Pentecostalism*, red. W. K. Kay en A. E. Dyer (Leiden: Brill, 2011), 85-112.

²¹ "Geschiedenis Pinkstergemeente Morgenstond Gouda," Geraadpleegd op 3 juni 2016, <http://www.morgenstondgouda.nl/index.php/wie-wij-zijn/geschiedenis>; Emmy Bloem, *Iets om over na te denken...* (Voorburg: SuccesfulLiving, 2014) Getuigenis Emmy Bloem; C. van der Laan en P. N. van der Laan, *Toen de kracht Gods op mij viel: 100 jaar pinksterbeweging in Nederland 1907-2007* (Kampen: Kok, 2007), 86-98.

²² Informatie op basis van gesprekken met leden van City Life Church Den Haag; Interview met voorganger Oskar, 1 juni 2016 (Hierna: Interview met Oskar).

gemeente naar een nieuw gebouw – een oud kerkgebouw – en in 2010 werd de naam van gemeente Sion veranderd in City Life Church. Het concept van City Life Church sloeg zo goed aan dat een aantal andere kerken in andere steden zich aan CLC wilden verbinden. Momenteel is er naast City Life Church Den Haag een City Life Church in Den Helder, Utrecht, Zwolle, Assen, Rotterdam, Tilburg en in Maasbracht.²³ CLC Den Haag is daarbij veruit de grootste gemeente met 1509 actieve leden in 2016.²⁴

De leden van CLC Den Haag zijn erg divers. De gemeenteleden verschillen van achtergrond, etniciteit en leeftijd. Ook bij City Life Church zijn veel jongeren en jonge gezinnen aanwezig. Volgens Anderson is de aantrekkingskracht op een breed publiek één van de kenmerken van een pinkstergemeente.²⁵ Daarnaast maakt City Life Church gebruik van veel moderne technieken en media. Zo wordt de dienst altijd gefilmd en geprojecteerd op een scherm, wordt er ‘Church News’ uitgezonden tijdens de dienst en maakt City Life Church gebruik van een groot podium, veel licht, veel geluid en een grote band om moderne christelijke muziek ten gehore te brengen. Het gebruik van moderne technieken door CLC is, net als bij Morgenstond, een kenmerk van de flexibiliteit van de kerk. Moderne technieken worden gebruikt om de geloofsbeleving te versterken en doen op deze manier geen afbreuk aan het christelijke karakter van de kerk. Daarnaast wordt de preek, net als bij Morgenstond, ondersteund met hier en daar een grap. Net als Morgenstond heeft CLC een groeiend ledenaantal, wat bijzonder is in een land als Nederland, dat op het Noordelijk halfrond ligt, een seculier land is en waar de meeste kerken juist te maken hebben met een dalend ledenaantal.

Volgens theoloog Jean-Daniël Plüss is de groei van sommige pinkstergemeenten in Europa onder andere te verklaren door de migratiestroom na de Tweede Wereldoorlog vanuit Latijns-Amerika, Azië en Afrika naar Europa. Plüss legt uit dat de mensen uit deze culturen reeds kennis hadden van het pinkstergeloof, waardoor een aantal van de migranten in Europa aansluiting kon vinden binnen pinksterkerken. Het pinkstergeloof was voor hen namelijk al onderdeel van hun cultuur.²⁶ De diversiteit in etniciteit en achtergrond binnen City Life Church Den Haag laat zien dat de migratie vanuit Latijns-Amerika, Azië en Afrika mogelijk een positieve invloed heeft gehad op de groei van deze kerk. Tegelijkertijd heeft de gemeente ook veel leden met een Nederlandse achtergrond. Daarnaast zijn er steeds meer gemeenten verspreid

²³ “De Reis, City Life Church Den Haag,” Geraadpleegd op 3 juni 2016, <http://www.clcdenhaag.nl/de-reis/>.

²⁴ Interview met Oskar.

²⁵ Anderson et al., Introduction, 1-9.

²⁶ J. D. Plüss, “5. Pentecostalism in Europe and the Former Soviet Union,” in: *The Cambridge Companion to Pentecostalism*, red. C. M. Robeck, JR. en A. Young (New York: Cambridge University Press, 2014), 93-111.

door Nederland die zich verbinden met City Life Church en ook deze naam willen dragen. Migratie lijkt daardoor niet de enige verklaring voor het succes van City Life Church Den Haag.

Ondanks dat CLC aan vier van de vijf kenmerken van een pinksterbeweging voldoet, is dit niet voldoende om deze gemeente als pinksterkerk te identificeren, temeer omdat CLC zichzelf niet als pinksterkerk ziet. Om City Life Church Den Haag in het spectrum van pinkstergemeenten te kunnen plaatsen, moet er dus een synchroon en diachroon verband zijn zoals Bergunder aangeeft.²⁷ Sinds 2010 is City Life Church verbonden met de internationale christelijke organisatie Hillsong.²⁸ Deze internationale organisatie is opgericht door de Australische Brian Houston in de jaren tachtig van de vorige eeuw. Hillsong is in dertig jaar tijd uitgegroeid tot een grote intercontinentale organisatie met veel verschillende ‘familiekerken’. De ouders van Brian Houston waren pinkstergelovigen. Het pinkstergeloof heeft dan ook als bakermat en inspiratiebron gediend voor de Hillsonggemeenten. In de Hillsong kerken is de verbintenis met het pinkstergeloof dan ook nog goed te merken, onder andere in de manier waarop zij de Heilige Geest beleven. Zij worden gekenmerkt als neo-pinksterbeweging.²⁹ Doordat CLC Den Haag zich identificeert met Hillsong, identificeren zij zich ook met de geschiedenis van die kerk.

De oprichters van City Life Church Den Haag komen daarnaast zelf ook uit een pinkstermilieu. Erald en Mathilde van de Ridder hebben cursussen gevolgd bij de Utrechtse gemeente Rafael, die verbonden is met verschillende pinksterorganisaties.³⁰ City Life Church Den Haag is dus vandaag de dag verbonden met de internationale neo-pinkstergemeente Hillsong, die haar oorsprong kent in het pinkstergeloof. Daarnaast zijn de oprichters van CLC zelf geschoold door een gemeente die in verbinding staat met pinksterorganisaties. Op deze manier is City Life Church Den Haag zowel synchroon als diachroon te plaatsen in de pinkstertraditie. Hoewel de kerk zich niet identificeert als pinkstergemeente, zijn er duidelijke invloeden vanuit het pinkstergeloof en verbanden met andere pinkstergemeenten. CLC is daarmee geen traditionele pinkstergemeente maar kan net als Hillsong geplaatst worden onder

²⁷ Bergunder, “3. The Cultural Turn,” 51-73.

²⁸ “De Reis, City Life Church Den Haag,” Geraadpleegd op 3 juni 2016, <http://www.clcdenhaag.nl/de-reis/>.

²⁹ E. Miller, “Hillsong: Australia’s Megachurch,” In: *Handbook of Global Contemporary Christianity: Movements, Institutions and Allegiance*, red. S.J. Hunt (Leiden: Brill, 2016), 297-316.

³⁰ “De Reis, City Life Church Den Haag,” Geraadpleegd op 3 juni 2016, <http://www.clcdenhaag.nl/de-reis/>; Op de website staat niet dat zij in Utrecht bij de Rafael gemeente trainingen hebben gevolgd. Erald van de Ridder heeft mij in een gesprek verteld dat hij en zijn vrouw voorheen in Utrecht woonden. Utrecht kent twee Rafael gemeenten: een katholieke gemeente en een pinkstergemeente. Uit de manier waarop zij hun kerk hebben vormgegeven maak ik op dat zij in de pinkstergemeente Rafael trainingen hebben gevolgd; “Wie zijn wij, Rafael Nederland,” Geraadpleegd op 3 juni 2016, <http://rafael.nl/wie-zijn-wij/>.

de noemer ‘neo-pinksterbeweging’.³¹ De term ‘neo-pinksterbeweging’ wordt door Anderson geduid als een buigzame term die gebruikt wordt voor kerken die vanaf de jaren 1970 – en later – zijn ontstaan. De term kan voor verschillende kerken worden gebruikt. Deze kerken delen de manier waarop zij de hedendaagse maatschappij omarmen en hierop inspelen. Zo omarmen deze kerken de hedendaagse cultuur, marketing, media en communicatiemethoden. Daarnaast vormen zij internationale netwerken – waar Hillsong International een goed voorbeeld van is – en leggen de nadruk op voorspoed en welvaart.³²

Morgenstond en City Life Church zijn onderling met elkaar te verbinden doordat een aantal van de liederen in hun repertoire overeenkomt. Zo wordt het nummer “10.000 redenen” in Morgenstond in het Nederlands gezongen, terwijl bij CLC het nummer “10.000 reasons” wordt gezongen: de Engelse versie van dit nummer. Morgenstond kiest daarnaast ook liederen die door Hillsong International zijn geproduceerd. Opvallend is dat beide kerken er ook voor kiezen om zowel Engelse als Nederlandse liederen te zingen of bepaalde vertalingen van liederen. Beide kerken leggen zelf ook uit dat muziek een belangrijke rol in hun beleving speelt en dat zij liederen kiezen uit een breed aanbod van ‘hedendaagse’ christelijke liederen.³³ Hoewel geluid onmiskenbaar belangrijk is voor kerken als Morgenstond en City Life Church zijn er doven die ervoor kiezen om specifiek naar deze kerken te gaan en niet naar een andere kerk.³⁴

Gebarentaal en doven in christelijke context

Tot op heden is er weinig onderzoek gedaan naar doven binnen kerken. Wereldwijd zijn er echter veel christelijke doven.³⁵ Doordat er niet veel onderzoek naar dove christenen is gedaan,

³¹ Voor een uitgebreide uitleg over verschillende subcategorieën binnen Pinkstergeloof zie: A. Anderson et al., *Studying Global Pentecostalism: Theories and Methods* (Berkeley: University of California Press, 2010).

³² Anderson, “1. Varieties, Taxonomies, and Definitions,” 19-20.

³³ Observatie Morgenstond en CLC.

³⁴ Interviews met dove pinkstergelovigen; Uit verschillende interviews blijkt dat veel doven bewust hebben gekozen voor een kerk met een hedendaagse muzikale beleving.

³⁵ Er zijn geen exacte aantallen van dove christenen bekend, enkel schattingen op websites zonder betrouwbare bronvermelding. In Nederland is zelfs niet exact bekend hoeveel mensen er doof zijn, laat staan doof en christelijk. In veel andere landen zijn volkstelling en statistieken nog minder exact dan in Nederland. Om deze reden kan er niets worden gezegd over een exact aantal. Naar schatting van Amerikaanse websites zijn er 70 miljoen doven ter wereld. Er zijn verschillende internationale en nationale christelijke organisaties voor doven zoals Deaf Christian Fellowship. Daarnaast zijn er organisaties die zich richten op missies voor doven in Azië en Afrika; “Deaf Christian Fellowship Nederland,” Geraadpleegd op 15 juli 2016, <http://dcf-nl.nl/>; “Nederlandse Christelijke Bond van Doven,” Geraadpleegd op 15 juli 2016, <http://www.ncbd.nl/>; “Deaf Opportunity OutReach, (DOOR),” Geraadpleegd op 15 juli 2016, <https://www.doorinternational.com/>; “Deaf International Ministeries,” Geraadpleegd op 15 juli 2016, <http://www.deafmin.org/>.

is er ook weinig onderzoek gedaan naar doven binnen pinkstergemeenten, terwijl dove gelovigen in pinkstergemeenten geen uitzondering zijn. Doven communiceren in gebarentaal. Zo ook de doven binnen kerken. Antropologe Michelle Friedner beschrijft de sociale rol die gebaren kunnen hebben binnen een geloofsgemeenschap waar doven deel uit maken van de gemeente. In het artikel *The Church of Deaf Sociality* bespreekt Friedner hoe gebarentaal bijdraagt aan het vormen van een dove gemeenschap in Bangalore, India. Doordat gebarentaal daar vanuit de kerk wordt verspreid en aangeleerd, leren doven beter hoe zij moeten communiceren en verbinden zij zich aan de kerk. Doven komen in Bangalore onder andere samen in de kerk omdat zij hier andere doven tegenkomen en leren communiceren. Gebarentaal is voor doven een essentiële manier om te communiceren en contact met anderen te hebben.³⁶ In Nederland zijn er speciale scholen voor doven en leren doven al op jonge leeftijd in gebarentaal te communiceren. Dat betekent echter niet dat gebarentaal hetzelfde is als gesproken taal. De Nederlandse gebarentaal kent een andere grammatica dan de Nederlandse gesproken en geschreven taal.³⁷

Friedner stelt dat taal daarom een uitdaging is voor antropologen die onderzoek doen naar dove kerkgangers. De gesproken taal is anders en verschilt in vele opzichten van gebarentaal. In kerken wordt het geloof vaak door middel van gesproken taal overgebracht. Doordat gebarentaal zo veel verschilt van de gesproken en geschreven taal, kan volgens Friedner niet worden aangenomen dat doven de vorm en inhoud van de kerktaal begrijpen.³⁸ Het is belangrijk om op te merken dat er een verschil zit tussen de manier waarop horenden communiceren en de manier waarop doven communiceren. Dit verschil brengt een taalbarrière met zich mee die in Nederland onder andere met behulp van Nederlandse Gebarentolken en schrijftolken wordt overbrugd.

Friedner is echter niet de enige die onderzoek heeft gedaan naar de rol van gebarentaal voor doven binnen het christendom. Net als Friedner bespreekt Tracy Ann Morse een voorbeeld waarbij educatie in gebarentaal en het christelijk geloof met elkaar zijn verbonden. Morse bespreekt hoe het protestantisme in de Verenigde Staten door de eeuwen heen heeft bijgedragen aan het behoud, verspreiden en ontwikkelen van gebarentaal. In tegenstelling tot Friedner

³⁶ M. Friedner, "The Church of Deaf Sociality: Deaf Churchgoing Practices and 'Sign Bread and Butter' in Bangalore, India," *Anthropology and Education Quarterly* 45, nr.1 (2014): 39-53.

³⁷ Dit is mij uitgelegd door Nederlandse Gebarentolk Lieke en door Nederlandse Gebarentolk Fenna, 13 maart 2016 – 8 juni 2016 (Hierna: Uitleg door NGT Fenna en Lieke).

³⁸ Friedner, "The Church of Deaf Sociality," 39-53.

gebruikt Morse een historiografische benadering.³⁹ Theoloog Marcel Broesterhuizen kijkt naar gebarentaal en christendom in de Nederlandse context. Hij heeft bestudeerd hoe gebarentaal bijdraagt aan het begrip van de Bijbel en het vormen van een geloofsgemeenschap. Daarnaast bespreekt Broesterhuizen de communicatieproblemen tussen horende gemeenten en dove gelovigen. Zo legt Broesterhuizen uit dat er binnen Nederlandse gemeenten vaak te weinig rekening wordt gehouden met de benodigde faciliteiten voor doven om de kerkdienst te kunnen volgen.⁴⁰ Er is dus reeds onderzoek gedaan naar de mogelijkheid voor christelijke doven om de Bijbel te kunnen begrijpen en de dienst te kunnen volgen.

Doven binnen pinkstergemeenten zijn reeds vanuit een theologische benadering besproken. Cheryl Taylor bespreekt de manieren waarop de Heilige Geest zich bij mensen kan manifesteren. Ze vertelt op welke manieren doven in tongen spreken. Ze legt uit dat het bijzonder is dat doven verbaal in tongen kunnen spreken, doordat doven hun eigen spraak niet kunnen horen. Daarnaast kunnen doven tongentaal niet horen. Daardoor kunnen doven tongentaal niet vanuit het gehoor na spreken, maar moet dit volgens Taylor van God komen. Taylor legt uit hoe dit vanuit de Bijbel is te legitimeren.⁴¹ Ook Edward Graham schrijft over doven en glossolalia. Hij stelt dat het spreken in tongen door doven, bewijs is dat tongentaal een gift van God is.⁴² In dit onderzoek ligt de nadruk echter niet op de vraag of doven de theologie van de pinksterkerk kunnen volgen of hoe zij binnen deze theologie passen, maar op de vraag hoe doven zelf vorm geven aan de beleving van het transcendente binnen de kerkdienst.

Hoewel er eerder onderzoek is gedaan naar doven binnen de christelijke cultuur en zelfs naar doven binnen de context van pinkstergemeenten, is er nog niet eerder onderzoek gedaan naar de rol van geluid voor doven binnen pinkstergemeenten. De ervaring van religieus geluid door doven is in deze onderzoeken naar doven in het christendom, niet aan bod gekomen. Antropologen Michelle Friedner en Stefan Helmreich hebben onderzoek gedaan naar de waarneming van geluid buiten het gehoor om, door doven. Daarbij gaan zij in op het zien en voelen als dimensies van geluid. Friedner en Helmreich verbinden het zien en voelen van geluid niet aan een religieuze context. De ideeën van Friedner en Helmreich zijn echter wel van groot

³⁹ T. A. Morse, *Signs and wonders: Religious rhetoric and the preservation of sign language* (Washington: Goudlett University Press, 2014), 1-34.

⁴⁰ M. Broesterhuizen, "Geloof in de dovencultuur," *Collationes: Vlaams tijdschrift voor theologie en pastoraal* 34 (2003): 77-99.

⁴¹ C. A. Taylor, "Deaf and the Initial Physical Evidence," *Paraclete* 29, nr.3 (1995): 37-45.

⁴² P. E. Graham, "Do The Deaf Speak In Tongues?," *Paraclete* 24, nr.4 (1990): 21-27.

belang voor dit onderzoek. Zij leggen namelijk uit dat het horen van geluid maar één manier is om geluid waar te nemen.⁴³

Doven kunnen geluid niet horen, maar kunnen geluid toch waarnemen. Geluid is dus meer dan een wisselwerking tussen een geluidsgolf en het oor. Doordat doven geluid ook kunnen waarnemen, wordt duidelijk dat doven ook betekenis kunnen geven aan geluid. Geluid kan dus, buiten het gehoor om, ook betekenis krijgen. Binnen pinkstergemeenten wordt geluid op veel manieren ingezet om contact te maken met God, Jezus en de Heilige Geest.⁴⁴ Horende gemeenteleden nemen het religieuze geluid allereerst waar via hun oor, door het te horen. Vaak ligt de nadruk van de ervaring van geluid dan ook op datgene dat wordt gehoord. Omdat geluid door meerdere zintuigen kan worden waargenomen, is het van belang om te bestuderen hoe religieus geluid wordt ervaren wanneer het niet kan worden gehoord. Op deze manier komt de waarneming van geluid via andere zintuigen duidelijker naar voren. Dit geeft inzicht in de manieren waarop geluid kan bijdragen aan de geloofsbeleving van religieuzen. Dit onderzoek richt zich op geloofsbeleving binnen pinkstergemeenten, waarbij de relatie tussen doven en religieus geluid binnen de diensten van pinkstergemeenten het centrale onderzoeksthema is.

Method

In dit onderzoek maak ik gebruik van een antropologische benadering. Binnen de antropologie staat 'de mens' en wat deze doet, centraal als onderwerp van onderzoek. Observaties en interviews vormen bij antropologisch onderzoek een essentiële bron van informatie. Aan de hand van de informatie die via observaties en interviews is verkregen kan een analyse worden gemaakt. Volgens religiewetenschapper Fiona Bowie is een antropologische benadering bedoeld om de ander te begrijpen en inzicht te krijgen op wat een ander doet en voelt. Daarbij dient de positie van de onderzoeker zelf ten opzichte van het onderwerp in acht te worden genomen.⁴⁵ Door middel van observaties, interviews en analyse van deze gegevens, probeer ik inzicht te krijgen in de beleving van de dienst door doven binnen een horende pinkstergemeente.

⁴³ M. Friedner en S. Helmreich, "Sound Studies Meets Deafstudies," *The Senses and Society* 7, nr.1 (2012): 72-86.

⁴⁴ Op basis van observatie bij Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag, maart-juni 2016 (Hierna: Observatie Morgenstond en CLC); Interview kerkleiding Morgenstond; Interview met Oskar.

⁴⁵ F. Bowie, *The Anthropology of Religion: An introduction, second edition* (Oxford: Blackwell Publishing, 2006), 1-3.

Om inzicht te krijgen in de beleving van God via geluid door doven binnen pinksterbewegingen heb ik gedurende vier maanden regelmatig zondagsdiensten bijgewoond van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag. Bij deze diensten zijn ook meerdere doven aanwezig. Omdat de zondagsdiensten van Morgenstond en CLC beide om 10.00uur beginnen heb ik gedurende deze periode van vier maanden afwisselend op zondag de dienst van één van beide kerken bezocht.

Gedurende de onderzoeksperiode van vier maanden heb ik, met behulp van een gebarentolk of een schrijftolk, acht dove mensen geïnterviewd die verbonden zijn aan pinkstergemeenten. Dora en Martin zijn dove leden van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda. Renee is een doof lid van City Life Church Den Haag. Beide kerken hebben een kleine groep doven – Pinkstergemeente Morgenstond heeft drie dove leden en City Life Church Den Haag heeft vijf dove leden. Daarom heb ik ook een aantal andere doven uit verwante gemeenten geïnterviewd, om zo meer verhalen over de transcendente beleving van doven binnen pinkstergemeenten te kunnen vertellen en een representatiever beeld te kunnen creëren. Suzan, Laura, Esmee, Gerard en Robin zijn doof en aan andere kerken verbonden dan Dora, Martin en Renee. De kerken waar Suzan, Laura, Esmee, Gerard en Robin toe behoren, zijn ook te kenmerken als pinkstergemeente doordat deze kerken binnen de definitie van Anderson en Bergunder passen.⁴⁶ Deze kerken zijn daarnaast in dezelfde traditie te plaatsen als Pinkstergemeente Morgenstond Gouda óf City Life Church Den Haag. Naast deze acht dove mensen, heb ik gesproken met de – horende – kerkleiding van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag. Lianne en Dennis zijn kerkoudsten van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda. Oskar is voorganger bij City Life Church Den Haag. Als laatste heb ik uitgebreid gesproken met twee Nederlandse Gebarentolken: Fenna en Lieke.⁴⁷

Veel van de doven die ik heb geïnterviewd waren niet volledig doof. Zij konden nog wel een kleine hoeveelheid geluid horen. Alle geïnterviewde doven zijn echter afhankelijk van een gebaren- of schrijftolk om de dienst te kunnen volgen en langere gesprekken met horenden te kunnen voeren. Daarnaast identificeren zij zichzelf als doof en niet als slechthorend; Doven zorgen zelf dat er een gebaren- of schrijftolk aanwezig is bij de dienst. Zij krijgen een aantal

⁴⁶ Interviews met dove pinkstergelovigen; Anderson, “1. Varieties, Taxonomies, and Definitions,” 19-20; Bergunder, “3. The Cultural Turn,” 51-73.

⁴⁷ De namen van de geïnterviewde mensen zijn geanonimiseerd in verband met de privacy van deze mensen. De data waarop de interviews zijn gehouden zijn opgenomen in de bibliografie. In de lopende tekst verwijs ik naar de interviews en data in voetnoten; Interviews met dove pinkstergelovigen; Uitleg door NGT Fenna en Lieke; Interview met kerkleiding Morgenstond; Interview met Oskar.

tolkuren toegewezen van de overheid. Wanneer er een groep doven is, wordt er binnen de groep bepaald wie uren inlevert voor de tolk.⁴⁸

Aangezien het om persoonsgebonden belevingen gaat is het niet het doel van dit onderzoek om een normatieve uitspraak te doen over dé beleving van doven binnen alle pinkstergemeenten. Ik kan enkel vertellen wat de beleving is van de doven die ik heb gezien en die ik heb geïnterviewd. Met behulp van deze verhalen en mijn observaties, probeer ik een beeld te schetsen van de rol van het geluid bij de aanbidding van God voor een aantal doven binnen Nederlandse pinksterbewegingen.

Religiewetenschappers Allan Anderson en André Droogers geven aan dat het voor een onderzoeker belangrijk is om stil te staan bij je eigen positie ten opzichte van je onderzoeksonderwerp. Wanneer je vanuit het emic perspectief onderzoek doet, vallen je andere dingen op dan wanneer je vanuit het etic perspectief onderzoek doet.⁴⁹ In het geval van deze thesis heb ik als onderzoeker een dubbel etic perspectief. Ik ben geen lid van deze pinkstergemeenten waar ik onderzoek doe. Ik ben daarnaast niet doof en ik kan niet in gebarentaal communiceren. Met behulp van gebarentolken en een schrijftolk heb ik doven kunnen interviewen.

De interviews en mijn observaties analyseer ik op drie verschillende manieren. Allereerst is het voor dit onderzoek belangrijk om inzicht te krijgen in het verband tussen doofheid, geluid en het geloof binnen Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag. Aan de hand van de ideeën van Michele Friedner en Stefan Helmreich in het artikel *Sound Studies Meets Deaf Studies* geef ik uitleg over de materialiteit van geluid. Bij de ideeën van Friedner en Helmreich staat het ‘ervaren van geluid zonder het te horen’ centraal.⁵⁰ Religiewetenschapper Isaac Weiner gaat juist uit van de ervaring van geluid door horenden. Weiner bespreekt in zijn artikel *Sound* dat de religieuze materialiteit van geluid voornamelijk te vinden is in de voorwerpen die geluid produceren, omdat geluid op zichzelf niet tastbaar is.⁵¹ Aan de hand van de ideeën van Friedner en Helmreich leg ik uit waarom

⁴⁸ Interviews met dove pinkstergelovigen; Uitleg door NGT Fenna en Lieke.

⁴⁹ Anderson, “1. Varieties, Taxonomies, and Definitions,” 13-29; A. Droogers, “2. Essentialist and Normative Approaches,” in: *Studying Global Pentecostalism: Theories and Methods*, red. A. Anderson et al. (Berkeley: University of California Press, 2010), 30-50.

⁵⁰ Friedner en Helmreich, “Sound Studies Meets Deafstudies,” 72-86.

⁵¹ I. Weiner, “Sound,” *Material Religion* 7, nr.1 (2015): 108-115.

geluid belangrijk is voor doven binnen Morgenstond en CLC Den Haag en hoe deze doven vorm geven aan het geluid binnen de zondagsdienst, zonder dat zij het geluid kunnen horen.

De zondagsdiensten van deze twee gemeenten vinden plaats in een bepaalde ruimte. In deze ruimten krijgen zowel het geluid als de doven een plaats. In het tweede hoofdstuk staat de religieuze ruimte van deze doven centraal. Aan de hand van de theorie van Kim Knott – geïnspireerd op Henri Lefebvre – analyseer ik de ruimten waar de zondagsdiensten van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag worden gehouden. Knott gebruikt de drie dimensies van Lefebvre om het belang van ruimte aan te geven. Ze benoemt de representatie van ruimte; waarbij de oorspronkelijke bestemming van het gebouw door de architecten centraal staat, de ruimte van representatie; de dimensie die de inrichting door de gebruikers verbeeldt en de ruimtelijke praktijk; hoe mensen zich door de ruimte bewegen.⁵² Binnen deze theorie besteed ik speciale aandacht aan hoe muziek en doven plaats in krijgen in de kerkrimte van Morgenstond en City Life Church.

Als derde bespreek ik hoe geluid vorm krijgt in de beleving van God, Jezus en de Heilige Geest door doven. Dit doe ik door een analyse van observaties bij kerken en interviews met doven. Peter Althouse en Michael Wilkinson bespreken hoe aanbiddingsmuziek zorgt voor een gedeelde emotie tijdens Interactieve Rituelen (IR) binnen pinkstergemeenten. Deze gedeelde emotionele sfeer die deelnemers van deze rituelen ervaren noemen zij Emotionele Energie (EE).⁵³ Daarnaast zal ik uitleggen hoe geluid als materiële beleving van religie bijdraagt aan de ervaring van God voor doven binnen de pinkstergemeenten. Bij deze uitleg maak ik gebruik van het *Sensational Forms*-concept van Birgit Meyer. Binnen dit concept wordt gekeken naar de manier waarop mensen contact maken met het transcendente; in dit geval met God, Jezus of de Heilige Geest. Volgens Meyer wordt de ervaring van het transcendente bij mensen aangewakkerd door ‘iets’ of ‘iemand’ dat fungeert als een medium waardoor mensen met het transcendente op een lichamelijke manier kunnen ervaren.⁵⁴ Daarnaast wordt ook door een religieuze gemeenschap bepaald welke manieren van contact maken met het transcendente

⁵² K. Knott, “Spatial theory and method for the study of religion,” *Temenos* 141 (2005): 153-184; H. Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1991), 33; Voor een uitgebreidere uitleg van de ideeën van Kim Knott zie ook: K. Knott, *The Location Of Religion: A Spatial Analysis* (London: Equinox Publishing, 2005).

⁵³ P. Althouse en M. Wilkinson, “1. Musical Bodies in the Charismatic Renewal: The Case of Catch the Fire and Soaking Prayer,” in: *The Spirit of Praise: Music and Worship in Global Pentecostal-Charismatic Christianity*, red. M. M. Ingalls en A. Yong (Pennsylvania: The Pennsylvania University Press, 2015), 29-44.

⁵⁴ B. Meyer, “Religious Sensations. Why Media, Aesthetics and Power Matter in the Study of Contemporary Religion” (Oratie hoogleraarschap Culturele Antropologie, Amsterdam, 6 oktober 2006).

worden geaccepteerd.⁵⁵ Aan de hand van Meyers' ideeën analyseer ik hoe geluid bijdraagt aan het contact tussen de dove gelovigen en God, Jezus en de Heilige Geest.

Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag tellen veruit meer horende leden dan dove leden. Hoewel Nederland een dovenkerk heeft – Kadosh in Zoetermeer⁵⁶ – heb ik er in dit onderzoek bewust voor gekozen om de materiële religieuze beleving van geluid door doven binnen een voornamelijk horende gemeente te bestuderen. Binnen City Life Church Den Haag en Pinkstergemeente Morgenstond Gouda ligt er namelijk de nadruk op geluid zoals horenden dit kunnen ervaren. Daardoor is het de vraag hoe doven geluid ervaren dat een religieus doel heeft en gericht is op horenden.

⁵⁵ B. Meyer, "Mediation and immediacy: sensational forms, semiotic ideologies and the question of the medium," *Social Anthropology* 19, nr.1 (2011): 29-30.

⁵⁶ "Webiste van Kadosh," Geraadpleegd op 3 juni 2016, <http://www.kadosh.nl/>.

2. De lichamelijke ervaring van religieus geluid

De diensten van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church bestaan uit het zingen van liederen, het inlichten van de gemeente over huidige ontwikkelingen binnen de gemeente, de preek en gezamenlijk bidden. Bij al deze elementen van de dienst komt geluid kijken.⁵⁷ Het geluid wordt zowel geproduceerd door spraak, door instrumenten als door klappen. Geluid tijdens die dienst bestaat dus niet los van de mensen, maar wordt gemaakt door mensen met een specifiek doel om een bijdrage te leveren aan een religieuze aangelegenheid. Doven kunnen geluid niet op dezelfde manier waarnemen als horende gemeenteleden. Wat is de zintuigelijke waarneming van geluid binnen de kerkdienst door doven? Op welke manier geven zij vorm aan geluid binnen de kerkdienst? Is de ervaring van geluid door doven materieel – lichamenlijk – te noemen als zij het niet kunnen horen?

In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de religieuze – lichamenlijk – materialiteit van geluid buiten het horen om. Aan de hand van de ideeën van Michelle Friedner en Stefan Helmreich bestudeer ik hoe dove pinkstergelovigen binnen Morgenstond en City Life Church geluid via hun lichaam kunnen ervaren.⁵⁸ Daarbij bestudeer ik het ervaren van geluid via vibratie, zicht en productie van geluid. Daarnaast kijk ik naar de andere manieren waarop doven met hun lichaam vorm geven aan geluid binnen de kerkdiensten en de rituelen die zich hier in afspelen. Ook bestudeer ik hoe geluid binnen de gemeente wordt ingevuld met bijvoorbeeld dans. Aan de hand van observaties en gesprekken met doven over de manier waarop geluid door hen wordt geconstrueerd probeer ik de religieuze materialiteit van geluid in de lichamenlijk ervaring buiten het gehoor te duiden.

Religiewetenschapper Isaac Weiner erkent het belang van geluid voor religie. Weiner bespreekt in zijn boek *Religion Out Loud* (2013) dat geluid belangrijk is bij het beleven en uiten van religie. Daarnaast legt hij uit dat religieus geluid niet wordt begrepen door mensen die geen religie belijden. Religieus geluid wordt door veel seculiere mensen als hinderlijk ervaren, meer zelfs dan bijvoorbeeld verkeersgeluid. Voor gelovigen is het maken van geluid vaak een essentieel onderdeel van het beleven van hun religie. Het maken van geluid is niet hinderlijk of

⁵⁷Historicus Leigh Schmidt geeft in zijn boek *Hearing Things* (2000) aan dat er lang nadruk is gelegd op het zicht als primaire zintuig. Daarbij is er volgens hem voorbijgegaan aan de rol van geluid en het gehoor als belangrijk zintuig voor het duiden van geschiedenis, religie en onze belevingswereld; L. E. Schmidt, *Hearing Things: Religion, Ilusion, and the American Enlightenment* (Cambridge: Harvard University Press, 2000).

⁵⁸ Friedner en Helmreich, "Sound Studies Meets Deafstudies," 72-86.

opdringerig bedoeld maar een reguliere praktijk.⁵⁹ Dove pinkstergelovigen hebben een andere waarneming van geluid dan horende pinkstergelovigen, maar ook zij kennen waarde toe aan geluid. Weiner legt uit dat religieus geluid niet zomaar geluid is. Het is geluid dat belangrijk wordt gevonden door gelovigen voor het vervullen van hun geloofspraktijken en waar in de publieke ruimte discussie over is. Om die reden is religieus geluid belangrijk.⁶⁰

Weiner gaat bij de ervaring van geluid, door gelovigen en door niet gelovigen, uit van horende mensen. De weerstand tegen en de waarde die toegekend wordt aan het religieuze geluid is gebaseerd op diegenen die met het gehoor geluid waarnemen.⁶¹ Het benoemen van de materialiteit van geluid is volgens Weiner niet eenvoudig. Hij stelt in zijn artikel *Sound* dat geluid niet tastbaar is. “You can’t touch sound, feel it in your hands, or even see it, except perhaps in its effects.”⁶² Weiner bespreekt in dit artikel geluid aan de hand van de voorwerpen die geluid maken. Volgens de religiewetenschapper is geluid iets dat betekenis krijgt doordat het gehoord kan worden, het kan immers niet op zichzelf worden waargenomen door zicht en aanraking.

Doven gelovigen kunnen geluid niet horen. Desondanks kennen doven waarde toe aan religieus geluid. Hoewel doven geluid niet op dezelfde manier waarnemen als horenden, is geluid niet per definitie onwaarneembaar of betekenisloos voor doven.⁶³ Pinkstergelovigen die doof zijn benoemen juist dat zij geluid en muziek zeer belangrijk vinden voor de ervaring van de dienst. Zo vertelt Gerard, een dove pinkstergelovige, dat hij en zijn vrouw liever naar een horende kerkdienst dan naar een dovenkerkdienst gaan. “We vinden het heel fijn om mee te zingen en mee te gebaren. [...]Vroeger gingen we ook naar een dovenkerkdienst. Daar was geen muziek. Wij hebben toch liever muziek er bij, dat hebben we ontdekt toch Esmee?”⁶⁴

De diensten van de City Life Church en van Morgenstond in Gouda worden door meerdere doven bijgewoond. Zij maken onderdeel uit van een gemeente die voor het grootste deel uit horende leden bestaat. Tijdens de dienst worden de liederen door de horende en de dove gemeenteleden opgedragen aan God, Jezus en de Heilige Geest.⁶⁵

⁵⁹ I. Weiner, *Religion Out Loud: Religious Sound, Public Space, and American Pluralism* (New York: New York University Press, 2013), 1-39.

⁶⁰ Weiner, *Religion Out Loud*, 1-39.

⁶¹ Ibidem, 1-39; Weiner, “Sound,” 108-115.

⁶² Weiner, “Sound,” 108-115.

⁶³ Observaties Morgenstond en CLC; Interviews met dove pinkstergelovigen.

⁶⁴ Interview met Gerard, 8 juni 2016.

⁶⁵ Observaties Morgenstond en CLC.

Ondanks dat doven muziek niet op dezelfde manier kunnen waarnemen als horende gemeenteleden, is de muziek ook voor dove gemeenteleden waardevol. Zo vertelt Renee, een doof gemeentelid van CLC: “Muziek is heel belangrijk voor ons. We aanbidden God en met muziek laten we onze liefde voor God blijken. Dat is heel belangrijk.”⁶⁶ Ook Dora, lid van Morgenstond, vertelt dat de muziek belangrijk voor haar is om te communiceren met Jezus, ondanks dat zij doof is geworden. “Ik kon vroeger goed zingen; ik zat op een zangkoor. Maar sinds ik doof ben zing ik vals en dat vind ik heel jammer. Daar was ik in het begin heel verdrietig over. Toen dacht ik: ik ga daar anders mee om. De Heere Jezus kent mijn hart en die weet dat, al zing ik vals, mijn hart toch op hem gericht is.”⁶⁷ Wat Dora zingt, het geluid dat zij maakt, komt dus vanuit haar ‘hart’ en het geluid is gericht op Jezus. Zingen – en daarmee geluid – is voor Dora een belangrijke manier om haar hart open te stellen voor Jezus.

Geluid voelen

De muziek is iets dat gevoelens van blijdschap en geluk teweegbrengt bij dove gelovigen binnen Morgenstond en City Life Church. Het exact horen van de muziek lijkt niet het belangrijkste te zijn om betekenis te geven aan de muziek. Michele Friedner en Stefan Helmreich leggen in hun artikel *Sound Studies meet Deaf Studies* uit dat geluid niet alleen iets is dat door horenden kan worden waargenomen. Ook doven hebben een bepaalde sensatie van geluid. Zij beleven geluid wellicht anders, maar zij voelen de vibratie in hun voeten, in hun borstkas, in hun lichaam. Friedner en Helmreich stellen dat het te kort door de bocht is om geluid alleen binnen de horende wereld te beschouwen. Het zou zowel het geluid als doven te kort doen om de ervaring van geluid door doven buiten beschouwing te laten. Geluid kan immers op meer manieren betekenis krijgen, dan enkel door te horen. Doven kunnen geluid dus ook ervaren en het, zonder te horen, betekenis geven. Friedner en Helmreich kijken niet naar het overduidelijke verschil in geluidservaring tussen doven en horenden, maar benadrukken juist de gedeelde ervaring van geluid die buiten het exacte gehoor om gaat.⁶⁸

Ondanks dat muziek door de doven en slechthorenden niet op dezelfde manier kan worden waargenomen als door de rest van de gemeente is muziek een belangrijke manier voor hen om God te ervaren en om contact te maken met God. Hoewel geluid niet uit atomen of

⁶⁶ Interview met Renee.

⁶⁷ Interview met Dora, 24 april 2016 (Hierna: Interview met Dora).

⁶⁸ Friedner en Helmreich, “Sound Studies Meets Deafstudies,” 73-76.

‘materie’ bestaat, zorgt de ervaring – zien en voelen – van de effecten van geluid voor de materiële vorming van geluid. Bij Material Religion wordt immers gekeken naar de manier waarop gelovigen specifieke onderdelen beleven die worden ingezet bij de beleving van het geloof. Dingen, voorwerpen en media krijgen pas een ‘materiële’ religieuze betekenis doordat mensen deze dingen waarnemen en ervaren als iets dat in contact staat met het transcendente.⁶⁹

Brent Plate, David Goa, David Morgan en Crispin Paine – de redacteurs van de eerste editie van het wetenschappelijke tijdschrift *Material Religion* – omschrijven de rol van materiële religie voor onderzoek als volgt. “*Material Religion* sets out to consider religion through the lens of its material forms and their use in religious practice. [...] We understand by ‘material religion’ not only great arts and temples but all the things believers do with them. [...] Their ‘meaning’ is not contained merely in the object or its imagery but in how they are used, and reused, forgotten, broken, salvaged or enclosed in museums. Meaning, as we understand it, is dynamic and forever unfinished. [...] By material religion we intend not simply what people think about their images, but what the images or objects or spaces themselves do, how they engage believers, what powers they possess, and in what manner a community comes to rely on them for the vitality and stability of belief.”⁷⁰ De materiële religieuze vorming van geluid zit dus niet per definitie in het object dat geluid maakt, maar in de lichamelijke kennisneming van dit geluid door gelovigen en de betekenis die zij aan deze kennisneming geven.

Hoewel Isaac Weiner aangeeft dat hij begrijpt dat de oorzaken van geluid gevoeld kunnen worden, stelt hij juist dat de materiële religieuze beleving van geluid niet zo duidelijk is, omdat het niet als een solide voorwerp aangeraakt kan worden.⁷¹ Weiner merkt terecht op dat geluid geen voorwerp is en dat de materialiteit van geluid bediscussieerbaar is. Tegelijkertijd kennen doven waarde toe aan geluid als ervaring, zonder dat zij waarde toekennen aan het voorwerp dat geluid produceert. Friedner en Helmreich stellen dat geluid materieel is doordat het wordt gevoeld; zowel door doven als door horenden. Ze verwijzen naar een project van kunstenaar Wendy Jacob dat ‘Waves and Signs’ heet. Bij dit project wordt de transmissie van geluidsvibraties bestudeerd. Deze vibraties worden ook wel infrageluid genoemd. Binnen dit project werd er aandacht besteed aan het horen van geluid door de vibraties te voelen. Friedner en Helmreich verwijzen naar de ideeën van Shelly Trower. Zij stelt dat vibraties afstanden afleggen tussen omgeving, objecten, mensen en zelfs tussen de zintuigen

⁶⁹ B. Plate, D. Goa, D. Morgan en C. Paine, “Editorial Statement,” *Material Religion* 1, nr.1 (2005): 4-8.

⁷⁰ Plate, Goa, Morgan en Paine, “Editorial Statement,” 5-7.

⁷¹ Weiner, “Sound,” 108-115.

en de samenleving. Volgens Trower doorbreken vibraties de afstand. Volgens Friedner en Helmreich kan er op deze manier gesproken worden van een sociale gedeelde ervaringsgerichte omgeving voor horenden en doven.⁷²

De ideeën van Friedner en Helmreich komen overeen met de ervaring van gelovigen binnen Morgenstond en City Life Church. Zowel horenden als doven gelovigen vertellen dat de beleving van geluid voor hen zeer materieel is. Zo vertelt Martin, een doof lid van Morgenstond: “Je moet niet vergeten, muziek kan je ook voelen. Je voelt de beat, de trilling. Maar de taal, van wat er gezongen wordt, dat kan ik niet waarnemen. Het is puur de vibratie van muziek, van de drum. Als een vrouw heel hoog gaat, dan denk ik ‘Oh! Oh oké’ en mannen zijn wat zwaardere stemmen, dat neem ik wel waar.” Terwijl Martin zijn ervaring van hoge vrouwenzang uitlegt trekt hij zijn hoofd lichtelijk naar zijn schouders, om nadruk te leggen op de ervaring die hij heeft.⁷³ Veel gelovigen spreken over wat geluid met mensen doet. Zo vertelt Oskar, de voorganger City Life Church Den Haag: “Het helpt denk ik om uitdrukking te geven aan veel meer dan alleen maar woorden. Er zit emotie in, beleving, je kan je uiten. [...] Het raakt een snaar. Het is de taal van je hart. Terwijl misschien de preek meer de taal van je hoofd is, is muziek veel meer ook een taal van je hart. Er zit emotie bij, het gaat veel dieper, het is veel meer uit het hart, uit je wezen als persoon.”⁷⁴ Verschillende gelovigen hebben daarbij uitgelegd dat de muziek hen aanraakt. Ze voelen de muziek lichamelijk. Hoewel Oskar de christelijke muziek met zijn oren hoort, voelt en ervaart hij muziek met zijn hart, met zijn ‘wezen’. Mensen hoeven muziek dus niet zelf vast te kunnen pakken om toch een aanraking te voelen.

Geluid zien

Muziek is niet het enige geluid dat tijdens een kerkdienst wordt gebruikt. De liederen worden gezongen, de preek en het gebed worden uitgesproken. Woorden zijn voor doven moeilijker te volgen dan melodie. Hoewel woorden een volgorde zijn van klanken die worden uitgesproken is het niet alleen de vibratie van het woord dat betekenis geeft, maar ook de manier waarop dit plaats krijgt in een zin. In een preek worden veel zinnen en woorden gebruikt die een dove niet zondermeer kan begrijpen. Doven kunnen de vibratie van het geluid dat bij het uitspreken van

⁷² Friedner en Helmreich, “Sound Studies Meets Deafstudies,” 76.

⁷³ Interview met Martin, 20 mei 2016 (Hierna: Interview met Martin).

⁷⁴ Interview met Oskar.

woorden en zinnen wordt geproduceerd wel ervaren, maar dat betekent niet dat zij kunnen volgen wat er wordt gezegd. Tijdens de dienst worden de preek, het gebed en de tekst van de liederen op andere manieren begrijpelijk gemaakt voor doven.

Miranda Klaver bespreekt in haar artikel *Worship Music as Aesthetic Domain of Meaning and Bonding* dat muziek en liedteksten onlosmakelijk zijn verbonden bij aanbiddingsmuziek. De tekst krijgt een specifieke betekenis en roept een ervaring op door de melodie.⁷⁵ Doven horen de liederen en de teksten niet in zijn totaliteit. Zij geven op een andere manier vorm aan de muziek in combinatie met de teksten. Friedner en Helmreich stellen dat geluid ook gezien kan worden. Doven werden altijd bestempeld als mensen voor wie het visuele hoofdzakelijk belangrijk is. Zij zouden muziek zien in plaats van voelen.⁷⁶ Het ‘zien van geluid door doven’ komt duidelijk naar voren tijdens de diensten van Morgenstond en City Life Church.

Het zien van geluid houdt onder andere in dat zij zien dat een band speelt, mensen zingen en dat er iemand praat. Dora vertelt: “Ik let goed op de monden van de mensen om mij heen, dan weet ik waar we in het lied zijn. De meeste teksten ken ik nog van eerder.”⁷⁷ Op deze manier ziet Dora dat er geluid wordt gemaakt. Zij plaatst de beweging van de monden zo, dat zij grip kan krijgen op het geluid dat de horenden produceren. Dora communiceert in spraak en volgt de preek met behulp van een schrijftolk. De schrijftolk typt alles uit wat er wordt verteld. De liedteksten zijn via een scherm te volgen. Daarom typt de tolk deze niet uit. Doordat Dora op latere leeftijd doof is geworden, communiceert zij niet in gebaren. De andere twee doven die de dienst bij Morgenstond volgen, communiceren wel in gebaren. Zij hebben ieder een eigen gebarentolk die voor hen de dienst in gebaren vertaalt.

Toch is ook voor Martin het zien van de manier waarop mensen geluid maken belangrijk voor zijn beleving. “Sommige mensen zingen met veel mimiek. Anderen hebben een heel vlak gezicht, dan is het voor mij niet leuk. Maar als mensen zingen met hun hele wezen, hun mimiek er bij, hun lichaamshouding, dat in combinatie met de trillingen, dan kan ik de lijn van het nummer wel ervaren.” Het zien van de bewegingen van de zanger en het voelen van de trillingen is voor Martin belangrijk voor het ervaren van het geluid tijdens de dienst. Hoewel de tekst van

⁷⁵ M. Klaver, “5. Worship Music and Aesthetic Domain of Meaning and Bonding: The Glocal Context of a Dutch Pentecostal Church,” in: *The Spirit of Praise: Music and Worship in Global Pentecostal-Charismatic Christianity* red. M. M. Ingalls en A. Yong (Pennsylvania: Pennsylvania State University Press 2015), 97-113.

⁷⁶ Friedner en Stefan Helmreich, “Sound Studies Meets Deafstudies,” 75.

⁷⁷ Interview met Dora.

de liederen op een scherm of op de muur wordt geprojecteerd, gebaren de tolken de tekst van de muziek mee. Dit doen zij in het ritme van de melodie. Bij Morgenstond gebaart alleen Martin soms de teksten mee. “Af en toe gebaar ik mee, als het heel erg visueel is, dan gebaar ik mee. Maar vaak ben ik te laat, dan zijn ze al weer verder. Daarom gebaar ik dan niet. Dan praat ik het maar gewoon mee, dan denk ik: het komt van binnen. Dan praat ik mee, maar daar hoef ik dan niet bij te gebaren.”⁷⁸

De doven die naar City Life Church Den Haag gaan, gebaren de liedteksten wel mee. Ook bij deze diensten is een tolk aanwezig en ook hier wordt de tekst van de liederen op een scherm geprojecteerd. Net als de tolken bij Morgenstond, gebaren de tolken bij City Life Church de woorden in een specifieke snelheid op de melodie van het lied. Op de momenten dat er enkel instrumentale muziek te horen is, geeft de tolk aan hoe het ritme van de muziek gaat, door haar lichaam op de melodie te bewegen. Vaak gebruiken tolken hun handen als extra instrument om het tempo van de muziek aan te duiden. Via de gebarentolk kunnen de doven mensen van City Life Church de liederen volgen en zelf uiting geven aan de liederen door mee te gebaren.⁷⁹ Tijdens de diensten bij City Life Church nemen de doven dus actief deel aan de aanbiddingsmuziek en bewegen zij op de muziek. Soms is deze beweging gelijk aan de rest van de horende gelovigen in de zaal, maar op andere momenten bewegen de doven zelfs sterker op de melodie. De beweging op de melodie is op dat moment ook sterker dan de beweging die de tolk aangeeft. Het gaat niet om een uitbundige beweging die zij maken, maar om het sterk ‘heen en weer wiegen’ op de maat van de muziek.

Het vertolken van de preek en de liedteksten is erg belangrijk voor dove gelovigen. Zonder een tolk kunnen zij de dienst niet volgen. Zelfs wanneer zij de preek volledig zouden kunnen volgen door bijvoorbeeld te liplezen, is het erg vermoeiend en voor gebarende doven ook lastig omdat Nederlandse Gebarentaal een andere grammatica kent dan de Nederlandse schrijftaal. Nederlandse Gebaren Tolk (NGT) Lieke vertelt dat veel doven daardoor niet goed zijn in de Nederlandse ‘spreek’ en schrijftaal. Als doven de preek willen volgen en begrijpen, is het voor hen dus noodzakelijk dat iemand in hun eigen grammatica de dienst vertaalt. Doven geven uiting aan geluid door te gebaren maar begrijpen geluid dus ook met ondersteuning van gebaren. Dit betekent dat geluid als woorden een zeer fysieke en visuele rol speelt voor doven.⁸⁰

⁷⁸ Observaties Morgenstond; Interview met Martin.

⁷⁹ Aan de hand van Observaties City Life Church Den Haag, maart – mei 2016 (Hierna: Observaties CLC).

⁸⁰ Gesprek met doventolk Lieke, 13 maart 2016 (Hierna: Gesprek met Lieke).

Geluid produceren

Zowel bij Morgenstond als bij CLC Den Haag wordt er tijdens sommige liederen geklapt op de maat van de muziek. Veel doven klappen dan mee naar het voorbeeld dat zij zien of het ritme dat zij voelen. Dit is een manier waarop zij zelf geluid produceren. Het is echter niet de enige manier waarop doven zelf geluid produceren tijdens de diensten. Daarnaast is voor een aantal doven niet alleen het zien of het voelen van vibraties van geluid belangrijk voor hun beleving van de dienst: ze zingen de tekst ook mee. De doven horen zichzelf niet. Daardoor kunnen de doven niet controleren hoe hard ze zingen en of de toon die zij aanslaan overeen komt met de muziek. Laura, een dove pinkstergelovige, vertelt: “Vroeger durfde ik niet met stem te zingen omdat ik bang was voor wat de horende mensen zouden denken. Dat ze zouden denken: wat zing jij nou?! Toen heb ik het aan een bekend persoon van mij gevraagd: wat vind je er van als ik met stem zou zingen? Toen heeft die persoon gezegd: dat maakt niet uit, de horende mensen zingen zo hard dus als jij ook met stem zingt gaat dat in elkaar op, dus niemand merkt het. Vanaf toen zing ik met stem en dan leef ik echt op!”⁸¹ Doven die mee zingen hebben geleerd hoe zij woorden moeten uitspreken. Het is echter wel duidelijk te horen dat deze doven een ‘dove stem’ hebben.⁸² Qua toon, uitspraak en volume klinken de woorden die doven uitspreken anders dan hoe horenden spreken.

De doven horen niet welke melodie, snelheid of welk ritme een lied heeft. Ze volgen de tolk om te bepalen met welke snelheid een woord wordt gezongen. Daarnaast kijken ze naar een scherm waarop de tekst wordt weergegeven. Op dit scherm worden de woorden aangewezen zodat alle kerkgangers weten in welke snelheid de woorden worden uitgesproken. Met behulp van de tolk en de woorden op het scherm begrijpen de doven welke snelheid het lied heeft.

Het produceren van geluid via de keel en de mond door te zingen, geeft voor doven een extra dimensie aan de dienst. Dit betekent dat niet alleen het zien of het voelen van geluid belangrijk is, maar dat ook het produceren van geluid belangrijk is, ondanks dat de doven gelovigen geluid niet kunnen waarnemen zoals horenden dit kunnen. Doof zijn en geluid niet volledig kunnen horen sluit de ervaring van geluid niet uit. Horen via het oor is maar één manier waarop geluid kan worden waargenomen en maar één manier waarop geluid kan bijdragen aan beleving. Het produceren van geluid is een belangrijke lichamelijke dimensie van geluid binnen

⁸¹ Interview met Laura, 6 juni 2016 (Hierna: Interview met Laura).

⁸² Diverse gesprekken met Nederlandse gebarentolk Fenna, 20 mei- 8 juni 2016 (Hierna: Gesprek met Fenna).

de kerkdienst. Doven zingen ook niet per ongeluk mee maar doen dit bewust en willen dit ook graag.

De dienst en de doven

Martin vertelt dat zijn ervaring als dove gelovige bij Morgenstond sterk verschilt van zijn ervaringen in andere kerken. “Toen ik heel klein was ging ik naar de kerk in Utrecht, met mijn ouders mee, maar ik begreep er helemaal niets van. Er was toen ook nog geen tolk. Ik moest mee. Ik zat daar maar een beetje rond te kijken maar ik volgde echt nul procent. Ik vroeg de hele tijd ‘mamma, kunnen we al naar huis?’ [...] Mijn ouders gingen vroeger naar de hervormde kerk in Utrecht. Nu zijn ze katholiek geworden. Daar heb ik helemaal niets mee. Ik ben met kerst mee geweest naar de mis en daar zongen ze heel statig dramatisch. Ik viel echt bijna in slaap. Ik moest heel erg moeite doen om wakker te blijven. Ik dacht jongens het is goed, schiet op, zo traag, zo langzaam dat ik echt dacht Ho! Wakker blijven! De preek was ook zo. Zo ingewikkeld, ik begreep er niets van. Het was alsof er een last op me werd neergelegd en ik naar beneden werd geduwd. Ik werd er niet vrolijk van. Als ik nu in Gouda in de kerk kom dan voel ik niet die druk, dan voel ik meer de vrijheid. Hier is het veel lichter en vrolijker. De muziek is gewoon lekker los, iedereen is enthousiast, zelfs humor hebben ze! Ze zijn ook heel gastvrij. Echt een wereld van verschil.”⁸³

Het enthousiasme en de vrolijkheid in de diensten van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda is voor Martin een belangrijke dimensie bij zijn ervaring van de dienst, het begrip van de dienst en voor de aanbidding van God. Het gaat voor hem om de manier waarop de diensten worden vormgegeven en hoe de inhoud van de diensten wordt overgebracht. De kerkdiensten van Morgenstond en City Life Church zijn uiteraard verschillend, maar hebben de overeenkomst dat zij hedendaagse christelijke nummers zingen, de preek met grappen wordt ondersteund zonder dat de levensles verloren gaat en dat er gebruik wordt gemaakt van licht en visueel materiaal om de dienst te ondersteunen. Hoewel voor doven wordt vertaald is de beleving van de verschillende onderdelen van de dienst wel verschillend.

De preek is een onderdeel waarbij gelovigen aantekeningen maken. Doven moeten goed kijken naar wat er wordt gezegd doordat de tolk in gebaren vertelt. Waar horenden kunnen luisteren en schrijven, lopen doven de kans om een stuk te missen wanneer zij iets opschrijven

⁸³ Interview met Martin.

of wanneer er dingen om hen heen gebeuren. Voor Dora wordt alles uitgetypt. “als ik dan iets heb gemist doordat ik afgeleid was dan lees ik het even snel terug. [...] Vaak denk ik er in de loop van de week nog extra over na. Dan ga ik er echt op zitten broeden.”⁸⁴ Voor doven die van gebarentaal afhankelijk zijn is het uiteraard niet zo eenvoudig om een deel van de preek terug te halen als ze het hebben gemist. Zij volgen de gebaren meer zoals horenden de gesproken preek volgen maar kunnen dus een deel missen als zij iets opschrijven tijdens de preek. De doven concentreren zich tijdens de preek op de tolk, maar op de achtergrond gebeuren er uiteraard nog dingen. De spreker loopt over het podium of beweegt, achter de tolk. Doordat doven geconcentreerd zijn op het ‘zien’ en op het kijken naar wat er gebeurt, kan dat soms voor afleiding zorgen. Renee vertelt dat hij bij anderen merkt dat ze makkelijker afgeleid zijn. Zelf heeft hij er minder last van.⁸⁵

Tijdens de dienst wordt er ook gezamenlijk gebeden. Wanneer er wordt gevraagd om hardop mee te bidden gebaren sommige doven het gebed mee door de tolk te volgen. Er wordt niet altijd gevraagd om mee te bidden. Zowel bij Morgenstond als bij City Life Church wordt er meestal door één iemand voorgebeden. De rest van de gelovigen keert zijn aandacht naar binnen. Horende gelovigen kunnen hun ogen sluiten en zich op die manier voornamelijk concentreren op wat er wordt gezegd. Voor doven is dit lastiger. Als zij het gebed willen volgen moeten zij immers naar de vertaling van de tolk kijken. Ook tijdens een gebed gebeurt er van alles met de mensen in de zaal: mensen bewegen, houden handen omhoog en er is beweging op het podium door degene die bidt. Als doven zich op zichzelf en op het gebed willen richten moeten zij de beweging van de andere gelovigen ‘filteren’ of er in gedachten geen aandacht aan schenken, om afleiding te voorkomen.⁸⁶

Na het eerste of het tweede lied van de dienst wordt er vaak een moment ingelast waarop de gelovigen worden geïnformeerd over gebeurtenissen binnen de gemeenschap. Een persoon komt op het podium en vertelt over persoonlijke gebeurtenissen van gemeenteleden, zoals geboorten, sterfte, ziekte en reizen. Ook wordt er aandacht besteed aan kerkacties waarbij kerkleden zich inzetten voor goede doelen. Daarnaast zijn er mensen die een gebedsverzoek hebben aangevraagd. De spreker vraagt of de gemeenteleden willen bidden voor al deze dingen

⁸⁴ Interview met Dora.

⁸⁵ Interview met Renee.

⁸⁶ Observaties Morgenstond en CLC; Interviews met dove pinkstergelovigen.

die zijn besproken. De tolken vertalen dit deel van de dienst, om zo de vertelde informatie over te brengen op de doven.⁸⁷

Bij City Life Church is er standaard een achtergrondmelodie tijdens het doorgeven van informatie aan het begin van de dienst. Wanneer de informatieoverdracht van de spreker op zijn eind loopt begint de band weer te spelen en de zangers beginnen met hun lied waardoor de laatste dingen die de spreker zegt langzaam vervagen. De dove mensen zien hem nog wel praten, maar de tolk kan niet meer mee vertalen met wat er wordt gezegd, het is voor horenden ook niet meer verstaanbaar en er lopen twee vormen van gesproken woorden door elkaar. De tolk geeft op dit moment ook aan dat het onverstaanbaar is.⁸⁸

Bij Morgenstond komt het soms ook voor dat de tolk dingen niet kan verstaan en dus niet kan vertalen. Hier gebeurt dit meestal als iemand vanuit de zaal een gebed uitspreekt. Wanneer diegene te ver van de tolk vandaan zit, kan de tolk het niet volgen. De tolk legt dat dan ook uit aan de doven.⁸⁹ Zowel bij de preek, het bidden en het informatieve onderdeel is het zien van geluid en de vertaling van geluid belangrijk voor de ervaring van het geluid door doven. De overdracht van het geluid kan op sommige punten lastiger zijn wanneer gemeenteleden zich in zichzelf willen keren of wanneer er bewust of onbewust onduidelijk wordt gesproken. Deze onduidelijkheid in spraak is uiteraard ook voor horende gemeenteleden niet woord voor woord te volgen. Het verschil is wel dat horende leden het geluid en de onduidelijkheid kunnen plaatsen. Doven hebben hier extra uitleg bij nodig van hun tolk om te begrijpen hoe het kan dat ze geluid voelen en zien, maar dat het niet te volgen is.⁹⁰

De beleving van doven tijdens de muzikale delen van de dienst verschilt ten opzichte van de preek, het bidden en het informatieonderdeel. Tijdens de muzikale onderdelen wordt geluid namelijk zowel voelbaar als zichtbaar voor doven. De mensen bewegen hun lichaam op het ritme van de muziek, hun mond beweegt bij het uitspreken van de liedteksten, de tolk gebaart, de bandleden bespelen hun instrument en de vibraties van het geluid zijn lichamelijk waarneembaar. Op de muzikale momenten van de dienst kunnen doven geluid in zijn volle materialiteit ervaren en beleven.

⁸⁷ Observaties Morgenstond en CLC.

⁸⁸ Observaties CLC.

⁸⁹ Observaties Morgenstond.

⁹⁰ Observaties Morgenstond en CLC; Wellicht is juist dit specifieke moment, waarop doven geluid voelen en zien maar er geen vertaling is, vergelijkbaar met de ervaring van horenden op dat moment. De niet-dove gemeenteleden horen, voelen en zien immers wel geluid maar kunnen zonder uitleg geen grip krijgen op de betekenis van het geluid.

City Life Church zet geluid ook in bij het vaste onderdeel dat Church News heet. Hierbij wordt er een kort stuk film afgespeeld. Deze film is een samenvatting in beeld en muziek van wat er is gebeurd in de afgelopen week. In plaats van een presentatie aan de hand van tekst of gesproken verhalen, wordt er in beelden en geluid uiting gegeven aan de kerkgebeurtenissen buiten de dienst om.⁹¹ Horende voorganger Oskar merkt dat de manier waarop de dienst is vormgegeven niet alleen voor horenden interessant is. “Als ik er zo over na denk dan denk ik dat wij een hele aantrekkelijke kerk zijn voor doven. Er is bij ons heel veel te zien en te beleven”.⁹²

Beweging op geluid

Bij een aantal diensten van City Life Church Den Haag wordt er door verschillende groepen een dans opgevoerd. Deze dansen worden uitgevoerd op muziek. Veel aanwezigen maken foto's en filmpjes. Ook de aanwezige doven maken foto's en filmpjes. Ze reageren enthousiast op de optredens. De dansen worden vooral bij speciale diensten uitgevoerd, zoals Pasen en Moederdag. Het opvoeren van een dans gebeurt dus niet elke zondag maar wel regelmatig. Voorganger Oskar legt uit dat CLC ruimte wil geven aan alle creativiteit die door God wordt gegeven. “Dansen is ook een vorm van creativiteit. Dat willen wij omarmen.”⁹³

Het bewegen op de liederen tijdens de dienst is ook voor veel doven belangrijk. Zo gebaren zij de tekst mee, waardoor zij met hun handen en mimiek uiting kunnen geven aan de tekst. Voor sommige doven is het ook belangrijk om vrij te kunnen bewegen met hun lichaam tijdens de liederen. Suzan, een dove pinkstergelovige, vertelt: “Ik kan bij mijn kerk ook dansen op de muziek. [...] Dan beweeg ik heen en weer op de melodie en draai ik soms een rondje.”⁹⁴ Hoewel Suzan aangeeft dat ze de muziek niet voelt en niet hoort, vindt zij het toch belangrijk om lichamelijke uiting te geven aan het geluid dat de rest van de kerk hoort. Ook Suzan zingt en gebaart tijdens de liederen. Door te dansen, te zingen en te gebaren geeft zij op drie manieren met haar lichaam vorm aan geluid. Ze produceert geluid en beweegt daarbij zowel om inhoud te geven aan de tekst als om vorm te geven aan het geluid dat de gemeenteleden horen.⁹⁵

⁹¹ Observaties CLC.

⁹² Interview met Oskar.

⁹³ Interview met Oskar.

⁹⁴ Interview Suzan, 8 juni 2016 (Hierna: Interview met Suzan).

⁹⁵ Interview Suzan.

De religieuze materiële dimensie van geluid voor doven

Binnen Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag wordt geluid als een vitaal onderdeel van de kerkdienst ervaren door horende en dove leden. De materiële dimensie van geluid voor doven, zoals Michele Friedner en Stefan Helmreich deze beschrijven, is duidelijk terug te zien in de manier waarop dove gelovigen vorm geven aan geluid tijdens de diensten. De materiële dimensie wordt op twee verschillende manieren gevormd. Allereerst is er een visuele dimensie van het geluid, waarbij doven aan de lichamen van andere gelovigen zien dat er geluid wordt geproduceerd. Daarnaast helpen de gebarentolk en de schrijftolk om vorm, context en uitleg te geven aan het geluid dat doven niet ten volle mee krijgen en kunnen horen. Binnen de diensten is er dus een sterke visuele materiële ervaring van geluid voor doven die vorm krijgt door de mensen in hun omgeving. Door middel van deze materiële ervaring en vertolking van geluid kunnen doven de religieuze boodschap mee krijgen die wordt uitgesproken.

Doven zien niet alleen geluid, ze voelen het ook. De vibraties die geluid teweeg brengt zorgen ervoor dat zij muziek kunnen ervaren, ondanks dat zij het niet op dezelfde manier kunnen waarnemen als horende gelovigen. De vibraties van het geluid zorgen ervoor dat de doven een extra lichamelijke, zintuigelijke ervaring van het geluid hebben, die los staat van het visuele of van tastbare materie. Daarnaast produceren doven zelf ook geluid. Het zingen van de teksten draagt voor de doven bij aan een totale beleving van de liederen. Ze gebaren de tekst dus niet alleen, maar maken met hun stem, met hun lichaam geluid en nemen zo deel aan de aanbidding door muziek. Binnen de kerkdienst geven doven vorm aan geluid door middel van gebaren, het zien van de productie van geluid, het voelen van de vibratie van geluid en het produceren van geluid. De doven gelovigen voelen en ervaren de muziek in en met hun lijf. De religieuze materiële dimensie van geluid staat los van het gehoor en los van de tastbare 'dingen' die het geluid produceren. De religieuze materiële dimensie van geluid zit in het lichaam en de manier waarop geluid wordt gevoeld; de manier waarop muziek mensen aanraakt.

3. De plaats van geluid en de doven in de religieuze ruimte

De diensten van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag vinden plaats in een gebouw. Beide gemeenten hebben een eigen gebouw. Dit zijn niet zomaar gebouwen, maar het zijn gebouwen die momenteel een religieuze betekenis en invulling krijgen van een pinkstergemeente. De mensen binnen de gemeente hebben nagedacht over de gebouwen, de inrichting van gebouwen en het gebruik van gebouwen. De dove gemeenteleden hebben een plaats gekregen in deze gebouwen. Zij maken deel uit van een voornamelijk horende gemeente en gaan naar dit gebouw om samen met de gemeente God, Jezus en de Heilige Geest te aanbidden. In het vorige hoofdstuk is besproken dat veel doven visueel zijn ingesteld en dat waarneming door zicht erg belangrijk is voor doven. Ze nemen kennis van gebouwen en inrichting doordat ze het zien.⁹⁶ De gebouwen van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag, zijn voor de dove gemeenteleden bijzondere gebouwen omdat ze voor hen een religieuze functie hebben. Het is een gedeelde religieuze ruimte van dove en horende leden van de pinkstergemeente. Hoe ziet de ruimte waar de diensten plaatsvinden er uit? Welke rol speelt geluid bij de inrichting van de gebouwen van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag? Op welke manier krijgen doven een plaats binnen deze ruimte?

In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de religieuze ruimte waarin dove pinkstergelovigen diensten bijwonen. Aan de hand van de drie dimensie van ruimten volgens Kim Knott – representatie van ruimte, ruimte van representatie en de ruimtelijke praktijk – analyseer ik per kerk hoe de gebouwen van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag er uit zien, hoe de gemeenten vorm hebben gegeven aan hun religieuze gebouw en hoe de ruimte wordt gebruikt.⁹⁷ Binnen deze aspecten staan de doven en de manier waarop er met geluid wordt omgegaan en hoe geluid wordt geplaatst centraal. Aan de hand van de ruimtelijke analyses van deze twee gebouwen probeer ik een beeld te schetsen van de omgeving waarin dove pinkstergelovigen hun diensten volgen en God, Jezus en de Heilige Geest aanbidden.

Volgens antropologe Kim Knott is de beleving en het gebruik van een ruimte belangrijk om een religieuze stroming te kunnen begrijpen.⁹⁸ Dit geldt dus ook voor Pinkstergemeente

⁹⁶ Friedner en Helmreich, "Sound Studies Meets Deafstudies," 72-86; Interview met Laura.

⁹⁷ Knott, "Spatial theory and method for the study of religion," 153-184; De afbeeldingen die te zien zijn bij de ruimtelijke analyses van beide kerken, zijn gemaakt door de auteur tijdens zondagsdiensten van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag.

⁹⁸ Ibidem, 159.

Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag. De manier waarop deze gemeenten hun religieuze ruimte gebruiken en beleven draagt bij aan de manier waarop zij begrepen kunnen worden. Daarnaast geeft het weer hoe doven een plaats krijgen in de gebouwen en de gemeente van Morgenstond en City Life Church. Knott stelt dat het analyseren van de wisselwerking tussen de gelovigen en de ruimte essentieel is om te begrijpen hoe religie in relatie staat tot de ruimte waarin zij wordt beleefd.⁹⁹ Knot deelt de ruimte op in drie dimensies: representatie van ruimte, ruimte van representatie en ruimtelijke praktijk. Deze drie dimensies zijn geïnspireerd op de ideeën van Henri Lefebvre en fungeren als methode om de relatie tussen religie en ruimte te analyseren.¹⁰⁰

De dimensie ‘representatie van ruimte’ is het oorspronkelijke doel van de ontwerpers, architecten en planologen voor het pand.¹⁰¹ Gebouwen die vandaag de dag als kerk fungeren kunnen voor een totaal ander doeleinde of voor een andere religieuze groep zijn ontworpen. Doordat de ruimten vandaag de dag door pinkstergemeenten invulling hebben gekregen is het belangrijk om naar het oorspronkelijke doel van deze gebouwen te kijken voor het begrip van de transformatie van deze gebouwen door deze pinkstergemeenten met dove en horende leden. De dimensie ‘ruimte van representatie’ geeft de manier weer waarop er invulling is gegeven aan een ruimte door de huidige gebruikers.¹⁰² Deze invulling representeert de visie die de huidige gebruikers met betrekking tot het pand hebben. Aan de hand van de inrichting van het pand wordt duidelijk hoe het pand wordt gebruikt. Bij een kerk is de kans groot dat er verwijzingen naar het christelijk geloof te vinden zijn in een pand. Daarnaast is er ook een manier waarop geluid wordt geplaatst binnen gebouwen. Zo wordt er bepaald of er instrumenten, geluidsinstallaties, orgels, bellen en microfoons worden geplaatst of juist niet. Daarnaast bepaalt de inrichting van een ruimte hoe en waar de nadruk op komt te liggen bij het gebruik van een ruimte. Wat staat er centraal en wat is bijzaak? Op welke manier wordt er invulling gegeven aan geluid en hoe krijgen doven hier een plaats?

Volgens Kim Knott is het lichaam van de gelovige zeer belangrijk bij de derde dimensie van ruimte: de ruimtelijke praktijk. Binnen deze dimensie staat het gebruik van de ruimte centraal. Er wordt bekeken hoe mensen zich in de ruimte bewegen en hoe zij betekenis geven aan de ruimte door deze te gebruiken. In de theorie over de ruimtelijke praktijk verwijst Knott

⁹⁹ Ibidem, 153-184.

¹⁰⁰ Ibidem, 153-184; H. Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1991), 33.

¹⁰¹ Ibidem, 159-165.

¹⁰² Ibidem, 153-184.

naar het *habitus*-concept van Marcel Mauss over het gebruik van het lichaam voor religieuze praktijken door herhaling en ervaring.¹⁰³ Mensen maken zich lichaamshoudingen en bewegingen eigen door ervaring en waarneming uit hun omgeving. Doordat mensen lichaamshoudingen en bewegingen herhalen en herhaling in hun omgeving zien ontwikkelen mensen een bepaalde *habitus*. Dit is uiteindelijk de manier waarop mensen hun lichaam gebruiken binnen een collectief.¹⁰⁴

Vanuit de ruimtelijke praktijk wordt dus duidelijk hoe gelovigen zich in hun kerk bewegen, welke rol zij hebben en hoe gelovigen zich bewegen ten opzichte van elkaar. Daarbij is het voor dit onderzoek ook van belang hoe gelovigen zich gedragen ten opzichte van geluid. Deze gedraging van gemeenteleden ten opzichte van geluid kan bijdragen aan het begrip van de rol van geluid voor de gemeente, aan de plaats die geluid in neemt binnen de gemeente en de manier waarop de doven binnen gemeenten met geluid te maken krijgen. Door middel van een volledige ruimtelijke analyse van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag wil ik in beeld brengen hoe geluid vorm krijgt binnen de gemeente, hoe er door de gemeente plaats wordt gecreëerd voor doven en hoe geluid en de doven binnen deze gemeenten met elkaar zijn verbonden.

Voorafgaand aan de uitgebreide ruimtelijke analyse van deze twee kerken is er één belangrijke overeenkomst tussen deze twee kerken. In beide kerken is het podium een centraal punt in het gebouw als het gaat om de inrichting van geluid. Vanaf het podium wordt geluid – liederen, preek, informatie en gebed – de ruimte in gebracht. Op deze manier wordt al het geluid dat op het podium wordt geproduceerd – versterkt met geluidsinstallaties – overgebracht op de gemeenteleden. Daarnaast zijn alle stoelen en alle zitplaatsen naar het podium gericht en de gemeenteleden zingen en bidden dus zelf ook naar het podium toe. Het podium is op deze manier enerzijds de overbrenger van geluid op de gemeenteleden, maar anderzijds ook de ontvanger van het geluid dat wordt geproduceerd door de gemeenteleden.

¹⁰³ Ibidem, 153-177; Bowie, *The Anthropology of Religion*, 49-52; M. Mauss, “Techniques of the body,” *Economy and Society* 2, nr.1 (1973): 70-88.

¹⁰⁴ Bowie, *The Anthropology of Religion*, 49-52; Mauss, “Techniques of the body,” 70-88.

Ruimtelijke analyse Pinkstergemeente Morgenstond Gouda

1. Het pand van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda op afstand.

Pinkstergemeente Morgenstond heeft in 1988 een pand aan de Lage Gouwe in Gouda betrokken. Het pand ligt in het centrum van Gouda, aan het water, in een rustig gedeelte van de stad, omgeven door woonhuizen. Tot op de dag van vandaag gebruikt de gemeente dit pand voor kerkelijke bijeenkomsten zoals de wekelijkse zondagsdienst.¹⁰⁵ Dit pand is onderdeel van een stadsdeel

dat in de zeventiende eeuw reeds bestond.

Hoewel het originele doel van het pand niet eenvoudig te achterhalen is, lijkt het erop dat het één of twee woonhuizen waren die door de pinkstergemeente zijn verbouwd. Het pand van Morgenstond vertoont veel gelijkenissen met de omliggende panden. Van enkele andere panden in de straat is wel bekend wat de bestemming van de panden was. Zo staat er ook een Lutherse kerk in dezelfde straat. Van de Lage Gouwe 202-204 – het pand van Morgenstond – is niet bekend dat of functioneerde als kerk, winkel of iets anders.¹⁰⁶

Hoewel het pand van oorsprong als woonhuis bedoeld lijkt te zijn, is de uiteindelijke

2. Entree van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda.

bestemming van het pand tot stand gekomen met de verbouwing door Morgenstond. Het pand staat in een rij met vergelijkbare panden. Het pand is opgebouwd uit bakstenen en versierd met een aantal rijen horizontale geglazuurde oranje bakstenen. Ook de witte kozijnen van het pand zijn aan de bovenkant versierd. In alle bovenkanten van de kozijnen zitten drie horizontale inkepingen met aan

¹⁰⁵ “Geschiedenis Pinkstergemeente Morgenstond Gouda,” Geraadpleegd op 3 juni 2016, <http://www.morgenstondgouda.nl/index.php/wie-wij-zijn/geschiedenis>.

¹⁰⁶ P. H. A. M. Abels et al., *Duizend jaar Gouda: Een stadsgeschiedenis* (Hilversum: Verloren, 2002), 279-288; “Geschiedenis Pinkstergemeente Morgenstond Gouda,” Geraadpleegd op 3 juni 2016, <http://www.morgenstondgouda.nl/index.php/wie-wij-zijn/geschiedenis>.

weerszijden een vierkante versiering. Het gebouw telt drie verdiepingen en op de bovenkant van het gebouw zijn kanteelvormige metselwerken geplaatst. De begane grond doet in zijn huidige vorm dienst als kerkrimte voor de pinkstergemeente. De verbouwing die Morgenstond heeft uitgevoerd is duidelijk terug te zien aan de hedendaagse deuren die de entree van het gebouw markeren. De entree heeft twee openslaande donkergekleurde deuren, waar grote ramen in zitten. Naast de deuren zijn kozijnen geplaatst met onder een donkerkleurig paneel en boven een raam. Daarnaast prijkt de naam van het pand – De Gouden Aar – in hedendaagse, gouden letters tegen een witte achtergrond op de voorgevel.

De verbouwingen die de pinkstergemeente Morgenstond heeft uitgevoerd aan het pand zijn duidelijk zichtbaar aan de binnenkant van het gebouw. Het interieur kent geen originele ornamenten meer. De representatie van ruimte als eerste dimensie is enkel aan de buitenkant waar te nemen doordat het pand op een bepaalde manier is vormgegeven. Door de verbouwingen van Morgenstond is de oorspronkelijke bestemming van het pand niet meer duidelijk zichtbaar. De verbouwingen van Morgenstond en de huidige vorm die de ruimte heeft geven weer hoe de gemeente zichzelf binnen het pand representeert. Dit is de tweede dimensie van Knott: de ruimte van representatie.¹⁰⁷

De gemeente heeft allereerst een poster voor het rechterraam van de voorgevel geplaatst.

3. Garderobruimte met toegang tot toiletten en de hoofdzaal.

Op deze poster staat beknopte informatie over de kerk. Buiten het gebouw staan iedere zondag ook twee beach-vlaggen, zodat het duidelijk is dat hier een evenement plaatsvindt. Achter de entree van het gebouw zit een klein voorportaal, waar een mat op de grond ligt. Na het voorportaal is een ruimte waar verschillende staande metalen garderoberekken zijn geplaatst. Ook aan de wanden wordt er gelegenheid

geboden om jassen op te hangen. Daarnaast hangt er een spiegel aan de muur.

Vanuit deze eerste ruimte is er onder andere toegang tot het toilet, een keuken en de grote zaal. Via openslaande deuren loop je de zaal in waar de kerkdienst plaatsvindt. Op de muur staat een Bijbeltekst in donkerrode letters die aan de muur zijn bevestigd. De Bijbeltekst

¹⁰⁷ Knott, "Spatial theory and method for the study of religion," 153-184.

4. De tekst op de muur bij de entree van de zaal.

5. De zithoek. Voor deze dienst zijn een aantal tafels en banken weggehaald voor op het podium. Normaliter staan er drie banken en vier tot vijf stoelen.

6. Vanuit achteraan in de zaal, op weg naar het podium.

luit: “Zou voor de Here iets te wonderlijk zijn? Gen.18:14”. Deze tekst verwijst naar een tekst uit Genesis 18 vers 14. Bij binnenkomst in de zaal is deze tekst het eerste wat een bezoeker of gemeentelid ziet. Deze tekst is een duidelijke aanwijzing dat de ruimte een religieuze ruimte is. Het is een ruimte waar men waarde hecht aan deze tekst. De tekst is immers niet toevallig op de muur geplaatst. De plaatsing van deze Bijbelse tekst bij de entree van de zaal is een bewuste keuze van de gemeente geweest. De tekst valt op doordat de muren en de vloer met neutrale kleuren zijn vormgegeven. Naast de tekst hangt een bord waar mensen folders met informatie over Morgenstond kunnen vinden. Ook dit bord valt op door zijn heldere blauwe kleur ten opzichte van de lichte muren. De vloer van het gehele pand is bedekt met grijsblauw zeil, de muur heeft een lichtbeige kleur. Het plafond bestaat uit een ijzeren raster met witte platen, waar tl-verlichting aan hangt. Aan de wand hangen schilderijen met verwijzingen naar het christelijk geloof, zoals een kruisvorm of een Bijbeltekst. Aan de rechterkant van de zaal is een zithoek met stoffen banken en tafels van metaal en ijzer. Aan de zijkant hangt een gordijn om de zithoek af te schermen. Vanuit de zithoek is er zicht op de straat en de gracht.

Dicht bij de entree is een keukenruimte met een rolluik dat de bar afschermt. Bij deze bar zijn ook verschillende statafels geplaatst. Aan de linkerkant van de ruimte staat een houten boekenkast met christelijke boeken. Deze boekenkast staat op weg naar het podium. Wanneer mensen naar het podium willen lopen komen zij dus langs deze boekenkast vol christelijke lectuur. Ook hangt er een beeldscherm, waarop informatie voor en over de gemeente wordt

7. Deze stoelen zijn gereserveerd voor doven en hun tolken.

getoond. Onder dit beeldscherm is een tafel geplaatst. Op deze tafel wordt soms etenswaar verkocht voor een goed doel, maar er wordt ook weleens zoetigheid aangeboden voor na de dienst. Zowel voor het podium als aan de zijkant van het podium staan houten stoelen met een metalen frame. De stoelen zijn met de zitrichting naar het podium geplaatst. Een van de stoelen, rechts vooraan bij het podium, staat omgedraaid. Bij deze stoel staat een staande grijze rechthoekige lamp, die over de zitplaats is gebogen. Links van het podium achter in de zaal staat een zwarte stoel waarop staat: “gereserveerd”. Deze stoel staat naar het podium gericht. Deze stoelen zijn speciaal gereserveerd voor de aanwezige doven en hun tolk, zodat de doven de dienst ook kunnen volgen.

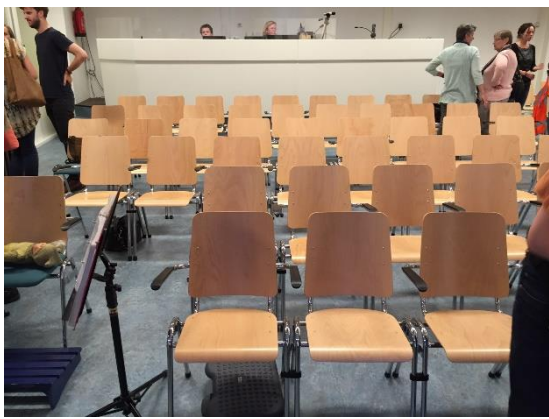

8. De inrichting van het podium.

Achter het podium hangt een witte plaat waar een kleurrijke schildering op staat. Deze schildering is gecentreerd door een cirkelverzameling, waaruit kleurrijke, hoekige dikke en dunne lijnen zich over de rest van de plaat verspreiden. Ook hangt er een aantal gekleurde lampen aan de achterwand bij het podium. Op het podium staat een kathedraal dat gemaakt is van glas en ijzer. Daarnaast staat en ligt er een aantal microfoons op het podium. Bij deze microfoons staan krukken om op te zitten. Ook staan er een drumstel, een elektrische gitaar en een keyboard

op het podium. Het drumstel staat achter doorzichtige plastic platen om zo controle over het volume van het drumstel te krijgen. Op en om het podium zijn geluidsboxen geplaatst, om vanuit het podium het geluid door de zaal te verspreiden. Op en om het podium is een aantal beamerschermen geplaatst en projectieplaatsen gecreëerd. Op de muur tegenover het podium wordt een klok geprojecteerd. Naast deze klok is er ook tegen deze muur plaats voor projectie gecreëerd. Tegen deze zelfde wand tegenover het podium is een regieplaats gemaakt. Op een verhoging en achter een wand zit de benodigde techniek om het geluid en beeld te kunnen controleren en te bedienen.

Het podium en het geluid spelen een belangrijke rol bij de inrichting van de dienstruimte

9. Het regiepunt.

van Morgenstond. Bij de inrichting van de ruimte is vooral aandacht besteed aan het overbrengen en vormgeven van geluid. Religieuze verwijzingen zijn te vinden in schilderijen, boeken, folders en teksten die worden toegevoegd, maar deze spelen geen centrale rol in de inrichting en de identiteitsvorming van deze inrichting. Het podium en alles wat daarop kan gebeuren krijgen veel meer aandacht. De meeste stoelen zijn naar het podium gericht. Op het podium verwijst er veel naar het produceren van geluid. Er staan instrumenten, geluidsboxen en microfoons. Het podium is het centrum waar geluid wordt gevormd en verspreid door de zaal. Vanaf het regiepunt achter in de zaal wordt het geluid van het podium gecontroleerd en bijgesteld.

Buiten het regiepunt om, zijn er nog twee opvallende stoelen in de zaal. Deze stoelen zijn beide bedoeld voor een tolk, zie afbeelding 7. Een van de twee tolken zit met haar rug naar het podium, terwijl de ander wel naar het podium gericht is. Tijdens de dienst nemen deze zogeheten tolkplaatsen een speciale rol in. De kerkleiding van Morgenstond legt uit hoe zij plaats maken voor de doven binnen hun gemeente. “Wij proberen te faciliteren in wat deze dove gemeenteleden nodig hebben. We kijken daarbij of het kan met de brandveiligheid en dat soort zaken, maar zo lang het dat niet belemmert willen wij graag meewerken en helpen.” Dora, een van de doven leden van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda vertelt hoe voor haar een plaats is gecreëerd. “Ik zat eerst altijd ergens anders in de ruimte. Maar toen ik een schrijftolk nodig had zijn we gaan kijken waar ik dan het beste kon zitten. Omdat de tolk een laptop nodig heeft,

is er stroom nodig. Daarom ben ik hier achter in de zaal geplaatst, want hier is een stopcontact waar de tolk haar laptop op kan aansluiten.”

De aanloop naar de dienst en de dienst zelf vormen de derde dimensie die Kim Knott beschrijft: de ruimtelijke praktijk.¹⁰⁸ Bij binnenkomst van het gebouw staan er één of twee gemeenteleden om de bezoekers te verwelkomen. Er is veel drukte in de ruimte voor de grote zaal. Mensen hangen hun jassen op, gaan naar het toilet en spreken elkaar nog even aan. Vervolgens lopen mensen door naar de zaal om een plaats te kiezen. Vier plaatsen zijn standaard gereserveerd. Twee stoelen voor een tolk en twee stoelen voor de doven die afhankelijk zijn van deze tolk. Alle gemeenteleden lijken te weten dat deze stoelen vrij moeten blijven. De stoel met de lamp is gereserveerd voor de gebarentolk van een dove, slechtziende vrouw. De lamp boven de stoel is zo geplaatst dat het gezicht van de tolk zichtbaar is voor de dove, slechtziende vrouw. De andere twee stoelen zijn gereserveerd voor een schrijftolk die de doof geworden Dora helpt met het volgen van de dienst door de gesproken teksten mee te typen.

De bandleden en twee tot vier zangers nemen plaats op het podium. Als de dienst begint zijn veel plaatsen gevuld. Qua leeftijd en geslacht heeft de gemeente een grote diversiteit aan leden. Er zijn veel jonge gezinnen met kinderen, een aantal gezinnen met oudere kinderen en een klein aantal mensen van boven de zestig jaar. De meeste leden hebben een blanke huidskleur. Vijf gemeenteleden hebben een donkere huidskleur, waarvan er vier kinderen zijn en één een vrouw. De gemeenteleden zitten met hun gezin bij elkaar. Er is geen onderscheid tussen zitplaatsen voor mannen en vrouwen. Zij zitten door elkaar. Op het moment dat de band de muziek begint te spelen gaan de gemeenteleden staan. Het eerste lied heeft vaak een snel tempo, gevolgd door rustigere liederen. De gemeenteleden zingen de muziek mee, de gebarentolk gebaart de liederen mee.

Op vaste momenten wordt er gesproken. Vooraf is afgesproken wie de dienst leidt, wie de preek houdt, wie voorgaat in zang en wie extra mededelingen doet. Zo wordt door de dienstleider verteld wat het programma is, wanneer de kinderen naar hun eigen dienst mogen en wat er in de gemeente gebeurt aan activiteiten. De gemeenteleden richten hun aandacht op het podium en luisteren naar wat er daar gebeurt. Tijdens het zingen richten veel gemeenteleden hun aandacht echter op zichzelf. Zij keren naar binnen, sluiten hun ogen of richten hun blik naar de grond. Hoewel de tekst geprojecteerd wordt is het niet voor alle leden nodig om de tekst te lezen om het lied te kunnen volgen. De liederen worden meestal in het Nederlands gezongen

¹⁰⁸ Ibidem, 153-184.

en soms in het Engels. Een aantal leden houdt tijdens de langzamere nummers de handen in de lucht. De dove en slechthorende vrouw doet dit niet. Zij kijkt gedurende de hele dienst naar haar tolk. De vrouw zit op haar stoel, knikt zo nu en dan en beweegt bij sommige liederen lichtelijk met haar romp heen en weer op het ritme dat de tolk aangeeft.

Dora kijkt tijdens de liederen niet naar haar tolk of het scherm waarop haar tolk typt. De tekst van de liederen wordt immers ook op de beamerschermen weergegeven en ze kent de meeste liederen van toen zij nog kon horen. Dora zingt de teksten mee en kijkt naar de mensen in haar omgeving om te bepalen waar ze nu precies zijn met het zingen. Tijdens de preek kijkt Dora juist wel naar het scherm waarop de tolk typt. De rest van de gemeente kijkt aandachtig naar de spreker en een aantal gemeenteleden maakt aantekeningen van wat er tijdens de preek wordt verteld.

10. Gebed vanaf het podium.

de tolken en kunnen zij het gebed overbrengen op de doven. Wanneer er in de zaal wordt gebeden is dit echter lastiger.

Soms spreken de gemeenteleden zacht en onduidelijk en vaak is de geluidsafstand die moet worden overbrugd te groot om het geluid te kunnen vertalen. De tolken geven aan dat er geluid wordt gemaakt, maar de toon en de snelheid is voor hen niet over te brengen. De doven volgen de tolk. Zij kijken tijdens de gebeden niet naar beneden en ook sluiten zij hun ogen niet, maar ze zijn meer gericht op wat er in hun omgeving gebeurt.

De gemeenteleden bewegen veel tijdens de dienst. Tijdens liederen en gebeden gaan zij staan, soms houden mensen hun handen omhoog en gemeenteleden lopen de ruimte uit om naar het toilet te gaan of om een baby te verzorgen. Er is een bepaalde norm van bewegen. Tijdens

gebed of tijdens aanbiddingsliederen wordt er nauwelijks door mensen gelopen in de zaal. Op dat moment is er aandacht voor het geluid dat wordt gemaakt en de betekenis die hier aan wordt gegeven. Op deze momenten zijn mensen 'in zichzelf gekeerd'. Tijdens andere liederen en tijdens andere delen van de dienst wordt er wel gelopen. De gedragingen van het lichaam binnen het *habitus*-concept van Marcel Mauss, zijn ook bij deze gemeente goed te herkennen. Volgens Mauss is de manier waarop mensen zich lichamelijk gedragen aangeleerd door herhaling en door houdingen van anderen na te doen. De manier waarop het lichaam zich beweegt, hoe deze bewegingen tot stand komen en de manier waarop bewegingen eigen worden gemaakt wordt de *habitus* genoemd.¹⁰⁹ Ook bij Morgenstond is te zien dat bepaalde lichamelijke bewegingen zijn aangeleerd en eigen gemaakt door herhaling, wat door alle gemeenteleden wordt gedeeld.

Er is bepaald gedrag dat voor iedereen binnen de gemeente bekend is en waarvan ze weten hoe en wanneer dit wordt gebruikt. De stoelen die voor de dove mensen en hun tolk zijn gereserveerd worden vrij gelaten. Tijdens bepaalde liederen klapt men, tijdens andere liederen

11. Tijdens een aanbiddingslied.

houden mensen hun handen omhoog en sluiten zij hun ogen. Tijdens bepaalde liederen staat vrijwel iedereen, tijdens andere liederen staat een deel van de gemeenteleden wel en een deel van de gemeente blijft zitten. Tijdens de preek zitten de mensen en worden er aantekeningen gemaakt, terwijl de gemeenteleden gaan staan zodra er wordt gebeden. Het gaat om ongeschreven

regels en ongeschreven gedragsnormen waar vrijwel iedereen zich aan houdt. Nieuwkomers kunnen anderen gemakkelijk volgen en hun gedrag overnemen. Ook de manier van aanbidden is duidelijk te herkennen. Mensen richten hun aandacht op zichzelf, luisteren, en tijdens aanbiddingsliederen houden zij hun handen omhoog. Het geluid dat wordt gemaakt geeft aan welk gedrag er wordt verwacht. Geluid en gedrag zijn binnen de kerk sterk met elkaar verbonden. De doven binnen de kerk zien het gedrag en de vertaling die de tolk van het geluid geeft. Soms wordt er verteld dat binnen de dienst ruimte en tijd wordt gemaakt voor persoonlijke invullingen, maar vaak is het de herkenning van het geluid waardoor de

¹⁰⁹ Bowie, *The Anthropology of Religion*, 49-52; Mauss, "Techniques of the body," 70-88.

gemeenteleden weten welk lichamelijk gedrag van hen wordt verwacht: klappen, heen en weer bewegen, armen omhoog houden of zitten.

Dat het om aangeleerd gedrag uit herhaling gaat, is ook duidelijk te zien aan het feit dat er speciale aandacht wordt besteed aan de kinderen. Zij zien om zich heen hoe de volwassenen zich gedragen, maar doen nog lang niet altijd dit gedrag na. Zo dansen zij als enige van de gemeente uitbundig op de muziek en rennen zij door de ruimte heen, gaan zij op stoelen staan en kijken ze naar wat er gebeurt voordat zij naar hun eigen dienst worden gebracht. Herhaaldelijk wordt er ook speciaal iets aan de kinderen verteld en met hen besproken voordat zij naar de kinderdienst gaan. De kinderen zien wekelijks wat er gebeurt en hoe de volwassenen zich gedragen. Sommige kinderen doen ook mee met wat hun ouders tijdens de dienst doen. Dan kijken de kinderen hun ouders aan en beginnen zij ook te klappen of mee te bewegen zoals hun ouders bewegen.

Tijdens de dienst wordt er niet in tongentaal – glossolalia – gesproken. Lianne: “Dat gebeurt niet tijdens de dienst maar wel bijvoorbeeld tijdens de kringen. [...] als iemand plots in tongen uit zou breken moet er iemand zijn die dat kan vertalen en uitleggen.” Volgens de oudste leden van Morgenstond kan het geluid van de Heilige Geest dus niet zomaar worden geproduceerd tijdens de dienst. Daar zijn specifieke regels voor. Het kan alleen als daar uitleg aan kan worden gegeven door iemand die bij de dienst aanwezig is.

Na de dienst wordt er door veel leden gezamenlijk koffie of thee gedronken. Dit vindt

12. Samenkomst na de dienst. Deze keer werd er extra ruimte gemaakt door stoelen op te stapelen.

plaats bij de entree van de zaal, bij de bar met statafels. Op eerdere momenten is de bar gesloten met een rolluik maar tegen het einde van de dienst gaat dit rolluik omhoog en staan er kopjes thee en koffie klaar. Ook de zithoek wordt op dat moment gebruikt door de gemeenteleden. Voor velen van hen is dit een belangrijk moment om binding met de gemeente te voelen. De zithoek en de

bar hebben op deze manier een specifieke sociale functie binnen de gemeente.

De kerkruimte van Morgenstond is oorspronkelijk niet gebouwd als gebedshuis maar heeft deze functie wel gekregen. De gemeente heeft bij de inrichting veel aandacht besteed aan het overbrengen van geluid en tekst naar de gemeenteleden. De gemeenteleden reageren op het geluid dat wordt geproduceerd binnen de gemeente. De productie van geluid en de vorming van de dienst zijn gecentreerd op het podium. De zaal interpreteert het geluid en geeft er vorm aan op de manier zoals dat binnen de gemeente gewenst is. De gemeente kent ook een norm voor het geluid dat wordt geproduceerd en wanneer welk geluid wordt ingezet. Zo begint de dienst nooit met de preek maar met een lied dat een hoog tempo heeft en is het niet de bedoeling dat de gehele gemeente tijdens de dienst in tongen spreekt, zonder dat het kan worden uitgelegd.

Ook de doven hebben een speciale plaats binnen de kerk. De kerkleiding bekijkt wat de doven nodig hebben, hoe zij dit kunnen faciliteren en hoe zij aan de wensen van de doven tegemoet kunnen komen. Hoe de doven binnen de Pinkstergemeente Morgenstond de dienst voor zichzelf invullen verschilt per persoon. Er wordt echter wel ruimte gecreëerd voor een tolk zodat de doven de dienst zo goed mogelijk kunnen volgen, ondanks het feit dat zij deze niet kunnen horen.

Ruimtelijke analyse City Life Church Den Haag

Voorganger Oskar vertelt dat het gebouw van City Life Church gebouwd is als kerk. “Dit was

13. Het gebouw van City Life Church Den Haag.

een Katholieke Kerk en hij had een hele mooie naam. Als katholieke kerk is het gebouwd in 1954. De Onze Lieve Vrouwe van Fatima Kerk, zo heette de kerk. Fatima is een dorpje in Portugal, waar het verhaal dan is dat Maria verscheen aan een paar kinderen. Dat is nu een bedevaartsoord voor katholieken. Dat is de naam geweest toen deze kerk gebouwd werd; de Onze Lieve Vrouwe van Fatima Kerk. Mooie naam hè?”¹¹⁰ Het gebouw van City Life Church Den Haag is halverwege de twintigste eeuw gebouwd om dienst te doen als rooms-katholieke kerk. Tot 2007 zat in dit gebouw een rooms-katholieke parochie.

¹¹⁰ Interview met Oskar.

“[Naar de kerk] kwamen nog maar iets van zeventig oude mensen op zondag. Het was een beetje een afvalrace. En dat je dan nu [als City Life Church] de kerk weer twee keer mag vullen op zondag; dat vind ik heel inspirerend. [...] Dat wij de kerken weer mogen vullen zoals hij bedoeld was. Dit als tegengeluid voor alle kerken die sluiten. Heel veel evangelische kerken zitten in gymzalen en zalencentra. Ik zou het heel mooi vinden als wij met z’n allen die kerken weer gingen gebruiken zoals ze bedoeld zijn [...] we waren erg blij dat wij deze kerk in 2007 konden kopen.” vertelt Oskar.¹¹¹ Met deze uitspraak bedoelt Oskar dat de kerken die sluiten, zijn gebouwd om God te aanbidden. De gemeenten waarvoor de kerken ooit zijn gebouwd verliezen leden, maar er zijn nog steeds groeiende christelijke gemeenten, zoals City Life Church. Hoewel zij hun christelijke geloof op een andere manier vormgeven aanbidden ook zij God. Het opnieuw vullen van kerkgebouwen gaat dus om het geven van een nieuwe invulling aan die kerkgebouwen met hetzelfde doel: God aanbidden en het christelijk geloof beleven. Het kerkgebouw van City Life Church Den Haag is ontworpen en gebouwd als gebedshuis en wordt nu nog steeds als kerk gebruikt, maar door een andere gemeente, die op zijn eigen manier invulling heeft gegeven aan het gebouw en het geloof.

Aan het gebouw is duidelijk te zien dat het een kerk is. Het gebouw heeft een grote rechthoekige basis, waarop boven de ingang een vierkante muur is gebouwd. Aan de zijkant is

14. De bovenkant van het gebouw.

een rond gebouw geplaatst. De bovenste rand van het gebouw is versierd met een open roosterpatroon. Hoewel het gebouw aan de buitenkant voor een – van origine – katholiek pand sober versierd is, zijn er duidelijk christelijke symbolen te herkennen. Zo staat er een christelijk kruis op de bovenste muur van de kerk en heeft deze muur drie cilindervormige openingen die de heilige drie-eenheid – de Vader, de Zoon en de Heilige Geest – representeren. In de rechteropening is een kerk-bel geplaatst. Onder deze drie openingen is een beeld van Jezus geplaatst. Jezus wordt vergezeld door twee vogels en wordt aanbeden door drie

¹¹¹ Interview met Oskar; De herbestemming van kerkgebouwen in Nederland is zeer actueel binnen het onderzoeksveld van religiewetenschap. Daan Bekers is één van de wetenschappers die zich hiermee heeft bezig gehouden. In het boek *The Urban Sacred* (2016) vertelt hij onder andere over de herbestemming van de Rooms Katholieke St. Ignatius kerk in Amsterdam, die vandaag de dag dienst doet als moskee; D. Beekers, “Amsterdam,” in: *The Urban Sacred: How Religion Makes and Takes Place in Amsterdam, Berlin and London* red. Susanne Lanwerd (Berlijn: Metropool, 2016), 34-41.

mensen. Onder dit beeld zitten drie toegangspoorten, waarachter zich drie grote houten deuren bevinden.

In het interieur van de kerk is niet veel meer terug te zien van de oude rooms-katholieke functie die het gebouw had. Behalve de bakstenen muren en de stenen vloer bij de entree, is er veel aan de kerk veranderd qua inrichting door City Life Church. De representatie van ruimte in het exterieur en interieur van een gebouw is de eerste dimensie van ruimten volgens Kim Knott.¹¹² Deze eerste dimensie van het gebouw van CLC is dat het oorspronkelijk bedoeld is als kerk en deze elementen zijn nog terug te zien. Het gebouw is tot op de dag van vandaag een kerk maar City Life Church heeft op een andere manier vormgegeven aan deze gebedsruimte. Oskar legt uit dat CLC niet zonder meer in het gebouw kon en niet alles over wilde nemen van de rooms-katholieke parochie die voorheen in de ruimte zat. “De katholieke kerk heeft alle beelden meegenomen en er is een bisschop gekomen om de plek te ‘ontheiligen’... Ik weet niet hoe ik het anders moet noemen, zij geloven natuurlijk dat God echt in het gebouw zelf aanwezig is... toen de bisschop het gebouw had ‘ontheilgd’ konden wij erin. [...] de beelden hadden wij er zelf anders ook uitgehaald.”¹¹³ De manier waarop CLC zich als gemeente profileert met de inrichting van deze ruimte is de tweede dimensie, die Knott de ‘ruimte van representatie’ noemt.¹¹⁴

Buiten het kerkgebouw hangen vlaggen en banners waarmee de kerk City Life Church wordt aangeduid. Door middel van deze aanduidingen wil de kerk laten zien dat zij hier

15. De toegang tot het gebouw en het plein voor het gebouw.

gevestigd is. Op de zijkant van de kerk is ook een grote banner geplaatst zodat het duidelijk is dat dit de kerk City Life Church is. Via een deur aan de zijkant van de linkerpoort kom je het gebouw binnen. Via een kleine hal loop je de grote zaal in. De ruimte is afgeschermd van daglicht. Er hangen grote zwarte doeken voor de ramen, zodat er geen licht naar binnen komt. De muren zijn van baksteen en aan deze muren zijn verlichte affiches geplaatst. Op de affiches

staat informatie over de kerk en over komende evenementen. Aan de linkerkant van de ruimte

¹¹² Knott, “Spatial theory and method for the study of religion,” 153-184.

¹¹³ Interview met Oskar.

¹¹⁴ Knott, “Spatial theory and method for the study of religion,” 153-184.

is een gedeelte waar het plafond lager is. Dit stuk is omringd door pilaren, waar gordijnen tussen hangen. Dit stuk van de kerk lijkt deels afgeschermd te zijn van de dienst. Er staan rode leren stoelen en een aantal tafels. Ook is er een boekenwinkel achter in dit lagere gedeelte van de kerk.

In het hoge gedeelte van de ruimte zijn twee grote en hoge rechthoekige stellages

16. De doeken, de balie en de statafels.

geplaatst, waardoor de ruimte wordt opgedeeld. De stellages zijn bekleed met zwarte doeken en ze staan los van de muren waardoor er omheen gelopen kan worden. Tegen de linkerstellage staat een balie waar mensen informatie kunnen krijgen. Voor deze balie staan statafels die bekleed zijn met zwarte doeken. Aan de andere kant is een regietafel geplaatst met beeld- en geluidsapparatuur. Ook hangt er een lange stalen buis met een camera aan, zodat de dienst opgenomen kan worden. Achter de rechterstellage staat een aantal rijen met garderoberekken.

17. Een overzicht van de zaal.

Aan de andere kant van de stellages staan rijen met stoelen. De stoelen zijn opgedeeld in drie blokken. Achter het rechterblok is een stoel met de zitting de andere kant op geplaatst. Bij deze stoel

18. Het deel dat gereserveerd is voor dove gemeenteleden. 'Gereserveerd voor Doven' staat vermeld.

Oskar vertelt hoe de gemeente de inrichting van de kerk voor doven heeft aangepast. “Wij proberen letterlijk en figuurlijk plaats aan ze te geven. Ze hebben echt hun eigen hoek.”¹¹⁵

19. De stoelen met folders en het A4 met opschrift: Gereserveerd voor doven.

Op de stoelen is een aantal folders en formulieren geplaatst. De folders geven informatie over activiteiten. Op de formulieren kunnen gebedsverzoeken en financiële donaties worden ingevuld. Deze kunnen tijdens de dienst worden ingeleverd in een bakje. Door middel van de folders en de formulieren probeert CLC de bezoekers te informeren over evenementen die de kerk organiseert, hoe de kerk iets voor de bezoeker kan betekenen en hoe de bezoeker de kerk

kan steunen. Deze folders en formulieren zijn op de zitting van iedere stoel geplaatst zodat alle kerkgangers ermee in aanraking zullen komen vanaf het begin van de dienst.

Alle stoelen – op die van de tolk na – staan met de zitrichting naar het podium. Het is dus de bedoeling dat de kerkbezoekers hun aandacht tijdens de dienst op het podium richten.

20. Het podium met de projectieschermen, de verlichting, het drumstel en keyboard.

Op het podium staan verschillende instrumenten en microfoons. Zo staan er een drumstel en een keyboard. Het drumstel staat achter doorzichtige plastic platen, om zo het geluid op te vangen en het, samen met de rest van de muziek, ten gehore te brengen aan de gemeente. Op het podium zijn ijzeren constructies geplaatst waar veel verschillende lampen en een projectiescherm op zijn gemaakt.

Het projectiescherm is groot en hoog achter het podium bevestigd. De lampen kunnen allerlei kleuren licht verspreiden en kunnen op die manier zo worden ingesteld dat er een bepaalde sfeer

¹¹⁵ Interview met Oskar.

wordt gecreëerd die past bij het moment van de dienst. Ook zijn er losse lampen op het podium geplaatst voor extra licht. Aan weerszijden van het podium, richting de zaal, zijn wederom twee projectieschermen geplaatst. Op deze manier kan het podium vanuit verschillende hoeken in beeld worden gebracht. Aan het plafond van de zaal zijn lichtkettingen geplaatst die tijdens de dienst soms even worden aangezet. Doordat de rest van de ruimte meestal is verduisterd, wordt de aandacht op het podium gericht met behulp van de verlichting die op en om het podium staat.

CLC heeft ook speciale aandacht besteed aan de inrichting en verspreiding van geluid in de ruimte. De ruimte is namelijk onlangs voorzien van nieuwe geluidsapparatuur. Oskar vertelt dat dit voor hen uitermate belangrijk was. “We hebben nu nieuwe boxen die ervoor zorgen dat het geluid door de hele ruimte even hard is te horen. Voorheen was het op de ene plaats harder te horen dan op de andere plaats in de ruimte. Maar met deze boxen is dat niet meer zo.”¹¹⁶ Bij de inrichting van de ruimte heeft de kerkleiding van CLC dus goed nagedacht over de manier waarop het geluid wordt overgebracht en waar de geluidsbronnen worden geplaatst. Naast het feit dat de indeling van de ruimte gericht is op het podium en het geluid dat hier kan worden gemaakt, is er nadrukkelijk aandacht besteed aan de ervaring van het geluid voor alle aanwezigen. Zo vertelt Oskar: “Bij ons is het heel modern. We werken met veel geluid, licht – heel veel licht – grote beamers, grote schermen waar de teksten op staan. Er zijn livebeelden dus er zijn camera’s die live laten zien, de zaal, het is een hele multimediaervaring! Ik vind de atmosfeer heel belangrijk. De atmosfeer van vreugde.”

De kerkgangers geven zelf vorm aan het geluid dat zij binnen het gebouw ervaren. De manier waarop mensen zich gedragen in en vormgeven aan wat er in het gebouw gebeurt, is de derde dimensie die Knott bespreekt: de ruimtelijke praktijk.¹¹⁷ Deze ruimtelijke praktijk begint bij City Life Church Den Haag al buiten het gebouw. Op de hoeken van het plein voor de kerk staan mensen die een T-shirt aan hebben waar 'City Life Church' op staat. Deze mensen controleren wie het terrein op loopt en houden in de gaten dat mensen niet voor de kerk parkeren.

¹¹⁶ Interview met Oskar.

¹¹⁷ Knott, “Spatial theory and method for the study of religion,” 153-184.

De aanvang van de eerste zondagsdienst is om kwart voor tien in de ochtend. Iedereen

21. De gemeenteleden lopen de kerk binnen, nadat de poorten zijn geopend.

die eerder aanwezig is, wacht bij een hek tegenover het gebouw. De mensen wachten tot de poort en de deur van de kerk open gaan. Hoewel het gebouw drie poorten en drie grote deuren heeft, gaat enkel de linkerpoort open, die toegang geeft tot een hoofddeur en een zijdeur. De kerkbezoekers mogen via de zijdeur het pand binnentreden. Bij de ingang staan op specifieke punten kerkleden opgesteld om de gemeenteleden te verwelkomen. Bij

binnenkomst in de kerkruiimte gaan mensen naar het toilet, hangen zij hun jas op en lopen vervolgens naar de zitplaatsen in de hal. Doven hebben een speciale plaats toegewezen gekregen waar zij samen met hun tolk gaan zitten. Zowel de doven als de horende gemeenteleden praten nog wat met elkaar totdat de band het podium op komt en de dienst begint.

De gemeente kent een grote diversiteit aan leden. De meeste kerkbezoekers van CLC

22. De band en de zangers tijdens het openingslied.

zijn onder de zeventig jaar en er zijn veel jongeren tussen de achttien en vijfendertig jaar actief tijdens de dienst. De kinderen onder de twaalf zijn vaak al naar hun eigen dienst gebracht, waardoor het merendeel van de aanwezigen volwassen is. Het aantal mannen en vrouwen dat de dienst bijwoont lijkt nagenoeg gelijk te zijn.

Ook kent de gemeente een grote

multiculturele diversiteit. Zo is er een aantal blanke gemeenteleden, maar er komen ook veel mensen met een donkerdere huidskleur of een Aziatisch uiterlijk. Tijdens de dienst zitten alle leden, ongeacht leeftijd, geslacht of culturele achtergrond, door elkaar in de ruimte. De rol van ieder lid tijdens de dienst is duidelijk. Er is een aantal mensen dat zich met de organisatie van de dienst bemoeit, een aantal mensen dat de dienst leidt en dan zijn er de gemeenteleden die in de zaal zitten en de dienst volgen. Vaak is er een persoon die het informatieve deel van de dienst

leidt, is er iemand die preekt en soms zijn er tussendoor nog mensen die iets willen vertellen of willen meedelen. Daarnaast is er een band met wisselende leden. De band bestaat standaard uit een aantal wisselende zangers, gitaristen, een drummer en een keyboardspeler die samen de liederen ten gehore brengen. Tijdens het eerste nummer dat wordt ingezet gaan alle gemeenteleden staan en zij zingen of gebaren de tekst van de muziek mee. De tekst van de muziek wordt geprojecteerd op het scherm achter de band en op het scherm dat bij de doventolk staat. Op het scherm achter de band worden ook livebeelden en filmpjes getoond, zodat de zangers, de band en de sprekers ook goed te zien zijn voor mensen die verder van het podium af zitten.

23. De tolk en enkele doven, achter in de zaal, met zicht op het podium.

De groep doven die in de kerk aanwezig is, zit achteraan in de zaal. Renee, een van de dove leden van CLC, vertelt dat hij dit niet erg vindt. “Er zijn doven die per se vooraan willen zitten, zodat ze dicht bij het podium zitten. Ik heb dat zelf niet zo. Het is handig om achteraan te zitten omdat de tolk zo een scherm voor zich kan hebben. Dat was nodig qua stroom. Van achter in de zaal hebben we ook mooi overzicht over alles wat er gebeurt. Ik vind het fijn dat wij deze plek hebben gekregen in de zaal.”¹¹⁸ Op het scherm is tijdens de dienst voor de doven ook goed te zien wat er gebeurt. Ook is de trilling van de muziek goed voelbaar achter in de zaal.¹¹⁹

¹¹⁸ Interview met Renee.

¹¹⁹ Observaties CLC.

Gedurende de hele dienst lopen er veel mensen rond. Sommigen zijn onderweg naar het toilet maar er lopen ook mensen om andere redenen rond. Dit zijn mensen die gekleed zijn in

een zwarte blouse waar het logo van City Life Church op staat. Op de achterkant van deze blouses staat I ♥ MY CHURCH. De slogan wordt gebruikt om aan te geven dat de gelovigen het hier naar hun zin hebben en dat geloven geen moeten maar willen is. De mensen die de City Life Church-T-shirts dragen maken deel uit van de organisatie van de dienst van City Life Church Den Haag. Zij

24. De zaal vanuit een andere hoek. In het midden staat een man met een blouse aan. Op deze blouse staat I ♥ MY CHURCH.

observeren om te kijken of mensen iets nodig hebben, houden zich bezig met de geluids- en beeldtechniek en zorgen ervoor dat de dienst goed verloopt. De techniek is voor de dienst zeer belangrijk. Tijdens de dienst wordt tekst in beeld gebracht en worden er filmpjes afgespeeld. Ook wordt getoond wat er in de gemeente is gebeurd door middel van beeldmateriaal met begeleidend geluid. Deze filmpjes heten 'Church News'. Tijdens speciale diensten, zoals de Moederdag- en Paasdienst, worden er ook ingestudeerde dansen opgevoerd. Veel kerkleden reageren enthousiast op het zien van deze dansen. De dansen worden uitgevoerd op verschillende typen muziek.

Voorganger Oskar legt uit dat het voor de preek ook belangrijk is dat geluid goed te horen is. "Ik heb mijn eigen loopmicrofoon. Die staat afgesteld op mijn stem, dan hoeven we dat niet elke zondag opnieuw te doen. Het moet gewoon lekker hoorbaar zijn."¹²⁰ Geluid is echter niet het enige of het belangrijkste onderdeel van de preek. "[Het is] een combinatie, geluid en multimedia."¹²¹ Het is belangrijk voor de kerk dat het geluid goed afgesteld staat. De dienst wordt namelijk ook opgenomen en delen van de dienst worden uitgezonden op de lokale televisiezender. Ook daar is goed geluid en beeldmateriaal voor nodig. Voor de televisieopnamen zweeft er zo nu en dan een camera over de gemeenteleden heen tijdens de dienst.

¹²⁰ Interview met Oskar.

¹²¹ Interview met Oskar.

De gemeenteleden zijn de camera gewend en trekken zich hier niets van aan. Zij volgen de dienst zonder dat ze zich op de camera richten. Ze kijken voornamelijk naar wat op het podium gebeurt. De doven kijken niet alleen naar het podium en het scherm, maar houden ook de tolk nauwlettend in de gaten. Hoewel zij de teksten van de liederen mee kunnen lezen, wordt de tekst ook in gebaren vertaald door de tolk. De liederen zijn vaak in het Engels maar ook in het Nederlands. De tekst die bij de liederen op het scherm wordt getoond, is zowel in het Nederlands als in het Engels, ongeacht de taal waarin het lied wordt gezongen.

Net als bij Morgenstond is er ook bij City Life Church een bepaalde manier waarop mensen hun lichaam bewegen tijdens de dienst. En net als bij Morgenstond zijn er ook bij City Life Church ongeschreven regels en aangeleerd gezamenlijk gedrag, zoals omschreven in het *habitus*-concept van Mauss.¹²² De *habitus* van de gemeenteleden van City Life Church is deels te herkennen aan de manier waarop mensen voorafgaand aan de dienst lopen en staan, maar ook aan hoe zij zich tijdens de dienst gedragen.

Tijdens de liederen staan vrijwel alle gemeenteleden. Afhankelijk van het nummer

bewegen de gemeenteleden mee op de muziek. Bij de rustige liederen houden zowel de mensen op het podium als een aantal gemeenteleden in de zaal hun handen omhoog tijdens het zingen. De dove mensen gebaren de tekst van de liederen mee en bewegen met hun lichaam, net als de rest van de gemeente. Zij houden hun handen niet zo vaak omhoog als andere gemeenteleden,

doordat zij de tekst met hun handen uitbeelden. Het omhooghouden van je handen en het gebaren van de tekst kan niet tegelijkertijd.

Tijdens de mededelingen en tijdens de preek zitten de gemeenteleden. Vlak voor de preek halen sommige gemeenteleden een notitieboekje tevoorschijn om aantekeningen te maken voor later. De gemeenteleden kijken naar het podium en naar het scherm. Doven kijken voornamelijk naar de tolk die de preek in gebaren vertaalt. Zonder de tolk kunnen de doven de preek niet volgen. De preek staat immers niet uitgeschreven op het scherm maar wordt verteld.

¹²² Bowie, *The Anthropology of Religion*, 49-52; Mauss, "Techniques of the body," 70-88.

Een aantal van de dove mensen maakt ook aantekeningen. Op het moment dat zij dingen noteren kunnen zij niet naar de tolk kijken. Doordat doven ook niet kunnen horen wat wordt gezegd, is de kans groot dat ze een aantal zinnen van de preek missen wanneer zij aantekeningen maken.

Doordat er veel gebeurt tijdens de dienst en veel mensen lopen is er veel te zien. Tijdens het gebed gaan de gemeenteleden staan en richten zij hun aandacht op zichzelf. Horende gemeenteleden kunnen zich afsluiten van wat zij zien doordat zij hun ogen kunnen sluiten. Op die manier kunnen zij zich volledig richten op wat wordt verteld. Voor dove mensen is dit lastiger, doordat de tolk het gebed vertaalt in gebaren en het voor doven noodzakelijk is om naar deze vertaling te kijken om het gebed mee te krijgen. Alles wat verder in de zaal gebeurt, kan afleidend zijn. Renee vertelt dat hij daar zelf niet zoveel last van heeft. “Van anderen weet ik dat zij daar moeite mee kunnen hebben. Ik heb dat zelf niet zo erg.”¹²³ Tijdens een gebed staan de meeste gemeenteleden stil om zo hun aandacht te kunnen richten op wat wordt gezegd. Op dat moment wordt er ook minder bewogen in de zaal dan op andere momenten tijdens de dienst.

Stilstaan, lopen, dansen, zingen, gebaren en handen omhoog houden zijn allerlei lichamelijke uitingen die tijdens de dienst bij City Life Church als normaal, algemeen geaccepteerd gedrag worden gezien. Toch zijn er ook lichamelijke gedragingen die wel bij het geloof van City Life Church horen, maar die niet tijdens de dienst in de kerk worden geuit. Net als bij Morgenstond wordt er niet tijdens de dienst in tongen gesproken, maar enkel tijdens de connectgroepen en in de privésfeer. Oskar legt uit waarom dit niet tijdens de dienst gebeurt: “De dienst is openbaar toegankelijk. Iedereen kan hier binnenstappen. Mensen die niet weten wat er tijdens het spreken in tongen gebeurt, begrijpen het misschien niet of kunnen er ideeën op nahouden. [...] We willen voor iedereen toegankelijk zijn.”¹²⁴ Om te voorkomen dat de gemeente verkeerd wordt geïnterpreteerd en wellicht mensen afschrikt, geeft de kerk dus alleen buiten de dienst ruimte aan het spreken in tongen als lichamelijke uiting van de vervulling door de Heilige Geest.

Hoewel het spreken in tongen als geluidsaspect niet binnen de dienst wordt beoefend, is de dienst van City Life Church wel gericht op geluid. De kerk heeft speciale boxen aangeschaft om het geluid goed door het gebouw te kunnen verspreiden. Daarnaast gebeurt er veel op het podium dat met geluid te maken heeft, zoals de band die de muziek maakt en de liederen zingt.

¹²³ Interview met Renee.

¹²⁴ Interview met Oskar.

Daarnaast wordt er ook op het podium gesproken, gebeden en gepreekt. Het podium wordt centraal gesteld met behulp van veel verlichting op en om het podium in contrast met de geringe verlichting in de zaal. Daarnaast zijn alle stoelen – op de stoel van de tolk na – met de zitrichting naar het podium geplaatst. Op deze manier zijn alle zittende aanwezigen naar het podium gericht.

Het geluidsaspect en de doven in de kerk gebouwen van Morgenstond en CLC

In dit hoofdstuk is gedetailleerd besproken hoe de gebouwen van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag er van binnen en van buiten uitzien. De kerkgebouwen van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en van City Life Church Den Haag zijn beide verbouwd door de gemeenten zelf. De oorspronkelijke bestemming van het gebouw van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda is niet geheel duidelijk. Desondanks is het wel duidelijk dat het geen kerkgebouw was. De functie van het gebouw is daarmee veranderd door Pinkstergemeente Morgenstond. Het gebouw van City Life Church Den Haag is ooit gebouwd als rooms-katholieke kerk. Hoewel City Life Church het gebouw ook als kerk gebruikt, hebben zij het interieur compleet veranderd en het anders ingericht. De ruimte van representatie als eerste dimensie van Kim Knott is bij deze kerken voornamelijk in het exterieur te herkennen. Het interieur is immers volledig veranderd door de kerken zelf.

Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag hebben beide veel aandacht besteed aan hoe geluid vorm moet krijgen binnen hun kerkgebouw. Door het plaatsen van een podium, instrumenten, microfoons, geluidstechniek en boxen zorgen zij ervoor dat geluid in praktische zin een centrale rol speelt bij het verloop van de dienst. De inrichting van de ruimte is erop gericht dat de gemeenteleden alle boodschappen en belevingen die via geluid worden gecommuniceerd mee kunnen krijgen.

Ook hebben beide gemeenten rekening gehouden met hoe doven de dienst en het geluid van de dienst kunnen beleven en de dienst kunnen volgen. De kerk plaatst stoelen en apparatuur op een specifieke manier en reserveert dit deel van de ruimte voor doven. De gemeenten hebben hierbij voornamelijk een faciliterende rol. Doordat tolken in beide gemeenten een zitplaats krijgen en er apparatuur voor hen wordt neergezet, kunnen dove gemeenteleden volgen wat er wordt gezegd en wordt gezongen. Op deze manier kunnen doven in een horende gemeente de boodschap die via geluid wordt overgebracht toch meekrijgen.

In beide gemeenten wordt ook veel aandacht besteed aan vertoningen in beeld. Morgenstond maakt gebruik van een aantal beamerschermen waar zij teksten op laten projecteren en City Life Church maakt gebruik van één groot scherm waarop bewegend beeld en tekst is te zien. Het overbrengen van beeld is, naast het overbrengen van geluid, een belangrijk aspect van de inrichting en indeling van de kerken.

Bij de diensten van City Life Church en bij de diensten van Morgenstond is de lichamelijke beleving van en gedraging bij geluid op een bepaalde manier gestructureerd. Deze structuur is voor vrijwel iedereen in deze gemeenten bekend en daardoor ook gemakkelijk te volgen. De momenten waarop mensen gaan staan, hun handen omhoog houden en wanneer zij gaan zitten, wordt gestructureerd door het geluid dat tijdens de dienst te horen is. Doordat de gemeenteleden horen wat er gebeurt met de muziek en horen wat er wordt gezegd, veranderen zij hun gedrag tijdens de dienst. Voor doven is dit te volgen doordat zij naar de andere gemeenteleden kunnen kijken én doordat de tolk vertaalt wat er wordt gezegd en te horen is. Op deze manier speelt geluid binnen de ruimten van de kerk een belangrijke rol in zowel de representatie van ruimte als in de ruimtelijke praktijk die Knott als tweede en derde dimensie van ruimten benoemd.

4. Hoe doven contact maken met God

Geluid speelt een belangrijke rol bij de diensten van Morgenstond en City Life Church. Tijdens deze diensten worden God, Jezus en de Heilige Geest aanbeden met behulp van gebed en muziek. De gemeenteleden ervaren God en communiceren met God, Jezus en de Heilige Geest met behulp van geluid. Doven kunnen dit geluid niet horen en dus niet waarnemen zoals de horende gemeenteleden dit kunnen. Doven geven op een andere manier vorm en betekenis aan geluid. Doordat zij geluid zien, voelen en produceren ervaren zij geluid. Hoe zorgt de ervaring van geluid voor contact met God, Jezus of Heilige Geest bij dove gelovigen?

In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de manier waarop dove leden van de pinkstergemeente contact maken met God, Jezus en de Heilige Geest door geluid. De manier waarop doven geluid beleven in de gemeente samen met horenden gelovigen bestudeer ik aan de hand van de ideeën van Peter Althouse en Michael Wilkinson over het interactieritueel en emotionele energie bij geluidsbeleving binnen pinkstergemeenten.¹²⁵ Aan de hand van het *Sensational Forms*-concept van Birgit Meyer analyseer ik hoe geluid bijdraagt aan het maken van contact met God, Jezus en de Heilige Geest voor doven. De gemeente is hierbij een bepalende factor, die bepaalt of een methode om contact te maken met God, Jezus en de Heilige Geest is geaccepteerd of juist niet.¹²⁶

Muziek, de preek, het gebed en glossolalia zijn enkele voorbeelden van religieuze praktijken waarbij er contact met God, Jezus en de Heilige Geest wordt gemaakt en waarbij geluid een belangrijke rol kan spelen om het contact te manifesteren. Tijdens de dienst van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag worden muziek, de preek en het gebed frequent gebruikt om contact te maken met God, Jezus en de Heilige Geest. In dit hoofdstuk bespreek ik hoe doven binnen de dienst contact maken met God, Jezus en de Heilige Geest door aanbiddingsmuziek, de preek en het gebed. Buiten de kerkdiensten om wordt er binnen de gemeenschap van Morgenstond en CLC in tongen gesproken. Om deze reden zal ik ook bespreken hoe de doven die ik heb geïnterviewd tongentaal ervaren en praktiseren. Tot slot zal ik kort stilstaan bij andere manieren waarop een aantal doven contact met God heeft ervaren en hoe dit in relatie staat tot geluid binnen de gemeente.

Geluid kan, buiten het horen om, fysiek worden ervaren doordat een mens met zijn lichaam kan zien dat geluid ontstaat, vibraties kan voelen en voelt dat hij zelf geluid maakt.

¹²⁵ Althouse en Wilkinson, "1. Musical Bodies in the Charismatic Renewal," 29-44.

¹²⁶ Meyer, "Religious Sensations"; Meyer, "Mediation and immediacy," 29-30.

Deze materialiteit van geluid krijgt een religieuze invulling wanneer geluid wordt ingezet in geloofspraktijken. Wanneer mensen preken, bidden en zingen in een kerk komt daar geluid bij kijken. Dat geluid heeft een functie voor de geloofsgemeenschap. Binnen de kerkdiensten van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag wordt geluid ingezet om contact te maken met God, Jezus en de Heilige Geest door bijvoorbeeld samen te bidden en liederen te zingen.¹²⁷ Geluid speelt uiteraard ook een rol bij de preek. Tijdens de preek wordt geluid ingezet als een middel om het woord van God over te brengen op de gemeente. De preek wordt door velen als leermoment gezien, waarbij God via de spreker werkt. Bij de preek hebben de gelovigen zelf niet altijd een lichamelijke ervaring van contact met God door het geluid dat de spreker maakt.¹²⁸

Naast het zingen van liederen en het gezamenlijk bidden zorgt geluid buiten de dienst ook voor een religieuze ervaring voor gelovigen. De geluidsdimensie is buiten de dienst op individuele basis belangrijk voor glossolalie. Ook binnen deze religieuze handeling hebben dove en horende gelovigen een ervaring van geluid die hen in contact brengt met God. Hoewel het spreken in tongen buiten de kerkdiensten van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag gebeurt, is het een belangrijk onderdeel van het pinkstergeloof.¹²⁹ Omdat glossolalia vaak wordt uitgelegd als het uitspreken van een, voor de gelovigen zelf, onnavolgbare taal, is het de vraag hoe doven dit ervaren. Zij kunnen immers niet horen hoe glossolalia klinkt. Hoewel glossolalia een onnavolgbare taal is, betekent het niet dat er lukraak klanken worden geproduceerd. Volgens gelovigen zijn deze klanken gestuurd door God en worden ze veroorzaakt doordat de Heilige Geest bij hen aanwezig is.¹³⁰

Aanbiddingsmuziek

Tijdens de diensten van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag is geluid een belangrijk instrument om God te aanbidden. Diensten vinden plaats in één ruimte met veel dove en horende gelovigen tegelijkertijd. De aanwezige gelovigen zingen samen en bidden samen. Bij het bidden en zingen kunnen de gelovigen in contact komen met God, Jezus en de Heilige Geest. Rituelen die mensen samen uitvoeren noemen Peter Althouse en Michael

¹²⁷ Observaties Morgenstond en CLC.

¹²⁸ Interviews met dove pinkstergelovigen.

¹²⁹ Anderson et al., Introduction, 1-9; Hine, "Pentecostal Glossolalia," 211-226.

¹³⁰ Hine, "Pentecostal Glossolalia," 211-226.

Wilkinson een ‘interactieritueel’. Tijdens deze rituelen ontstaat er een bepaalde sfeer die mensen kunnen voelen en delen. Deze sfeer brengt een bepaald gevoel teweeg. Althouse en Wilkinson noemen deze gedeelde sfeer ‘emotionele energie’.¹³¹ Hoewel doven het geluid niet kunnen horen dat bij het gebed of bij liederen wordt gemaakt, hebben zij – zoals uitgelegd in de vorige twee hoofdstukken – wel een sensatie van geluid. Deze ervaring van geluid het zien, voelen en produceren van geluid zorgt ervoor dat doven deel kunnen nemen aan het gebed en aan de liederen. Op die manier kunnen ook doven de emotionele energie voelen die er tijdens een lied of gebed in de zaal aanwezig is.

Althouse en Wilkinson leggen het interactieritueel uit aan de hand van een ritueel waarbij mensen liggend luisteren naar muziek en zich als het ware onderdompelen in deze muziek. Hoewel Althouse en Wilkinson schrijven over muziek en de horenden, is de ervaring van emotionele energie niet iets hoorbaars, maar iets voelbaars. Het gaat om een bepaalde sfeer die bij deze rituelen aanwezig is in de zaal en die gedeeld wordt door de gelovigen die ter plaatse zijn. Het gaat om de lichamen die op elkaar reageren. Degenen die aanwezig zijn bij deze rituelen kunnen ook een ervaring van God hebben tijdens dit ritueel.¹³² Het gaat bij de ervaring van deze interactierituelen dus om de manier waarop lichamen op elkaar reageren en met elkaar verbonden zijn, waardoor er emotionele energie in de ruimte aanwezig is en men een ervaring van het transcendente heeft.

Robin, een dove pinkstergelovige, legt uit dat het samen zijn met anderen en het ervaren van gebed en muziek tijdens de dienst een ervaring bij hem teweeg brengen: “Wat ik voel is dat ik de sfeer ervaar en dat ik een band heb met God, dat ik communiceer met God. Ik communiceer ook via de muziek met God.” Door de muziek ervaart Robin de gemeente en maakt hij contact met God. De sfeer die bij deze dienst wordt gecreëerd met behulp van muziek is voor Robin belangrijk om de ervaring van muziek te delen en God te ervaren tijdens de dienst.¹³³ De fysieke plaats die doven in de gemeente krijgen is voor hun ervaring zeer belangrijk. Suzan vertelt dat zij in haar kerk eerst een aparte plaats aan de zijkant kreeg, zodat ze daar met de tolk en een scherm kon zitten. Dit vond ze vervelend. Suzan wilde juist graag tussen de rest van de gemeente zitten, zodat ze de dienst als volwaardig lid van de gemeenschap kon ervaren. Nadat Suzan aan de kerkleiding vertelde dat ze niet apart wilde zitten kreeg zij een plaats tussen de

¹³¹ Althouse en Wilkinson, “1. Musical Bodies in the Charismatic Renewal,” 29-44.

¹³² Ibidem, 29-44.

¹³³ Interview met Robin, 29 mei 2016 (Hierna: Interview met Robin).

andere gemeenteleden. Suzan legt uit dat zij door deze nieuwe plaats een betere ervaring van de dienst en de gemeenschap heeft.¹³⁴

Emotionele energie ontstaat doordat een ritueel interactief is. Er zijn meerdere deelnemers aan dit ritueel. Bij het zingen is de aanwezigheid van anderen voor doven zeer belangrijk, omdat zij zien hoe horende mensen op de muziek reageren en muziek maken. Dora, een doof lid van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda, vertelt dat ze het samen zijn en het samen zingen van liederen ervaart als een manier waarop de leden in de gemeente gezamenlijk het geloof beleven. “Het met elkaar de Heere Jezus groot maken, want daar hebben we het nu over, dat vind ik heel fijn en dat doet me heel goed. Dan ga ik ook over die mooie liederen de hele week een beetje kauwen” De liederen en de teksten zetten haar aan het denken en ze is actief bezig met wat er tijdens de dienst is gebeurd en gedaan.¹³⁵ Het samen zingen, brengt voor haar een sfeer mee, waarbinnen zij geloof en gemeente samen ervaart.

Volgens Birgit Meyer is de religieuze gemeenschap een zeer belangrijke factor voor de ervaring van het transcendent door gelovigen. De religieuze gemeenschap bepaalt enerzijds de norm en vorm van de manier waarop er contact gemaakt kan worden. Daarnaast draagt de religieuze gemeenschap ook bij aan de ervaring van het transcendent doordat zij uitlegt hoe mensen in contact kunnen komen met het ontastbare transcendent. Volgens Meyer zorgt de religieuze gemeenschap ervoor dat het ontastbare, onzichtbare transcendent voelbaar en ervaarbaar wordt gemaakt voor de gelovige, via een medium.¹³⁶ Daarbij is er ook sprake van een gedeelde ervaring van het transcendent door de gemeenschap. Deze gedeelde ervaring binnen de gemeente via een door de gemeente erkend medium is een van de twee ervaringsdimensies binnen het *Sensational Forms*-concept van Birgit Meyer.¹³⁷

De tweede dimensie binnen het concept *Sensational Forms* is de individuele ervaring van het transcendent door de gelovige via een medium. Bij *Sensational Forms* zorgt een materieel medium zoals film, geluid, een boek, een beeld of een schilderij voor het tot stand komen van contact tussen de gelovige en het transcendent. Het contact met het transcendent via het medium wordt door de gelovige gevoeld: het wordt lichamelijk ervaren.¹³⁸ Martin

¹³⁴ Interview met Suzan.

¹³⁵ Interview met Dora.

¹³⁶ Meyer, “Mediation and immediacy,” 29-30; B. Meyer, *Sensational Movies: Video, Vision, And Christianity in Ghana* (Berkeley: University of California Press, 2015), 21-24.

¹³⁷ Meyer, *Sensational Movies*, 21-24; Meyer, “Religious Sensations”; Meyer, “Mediation and immediacy,” 29-30.

¹³⁸ Meyer, *Sensational Movies*, 21-24; Meyer, “Religious Sensations”.

ervaart God door de eenheid van de gemeente. Geluid speelt daarbij een belangrijke rol voor hem: “Je hebt natuurlijk de beamer, waar de tekst op staat. ‘Wij houden van u God’ dat soort teksten. Als ik dat dan lees, dan weet ik dat iedereen die tekst naar God toe zingt. De muziek die ik dan mee krijg en de tekst... dan voel ik daar in mee. De muziek, de stemmen en de mensen om mij heen dat is dan een eenheid. Ik ben zelf dan doof, maar ik heb drie dingen waardoor ik meer kracht ervaar.” Voor Martin zijn het voelen van de muziek, het zien van de tekst, en de bewegende gezichten en lichamen van belang om die eenheid binnen het geloof te voelen. De aanwezigheid van de mensen om hem heen tijdens de dienst zorgen ervoor dat hij op dat moment God kan ervaren.¹³⁹ God ervaart hij als een krachtig gevoel. Martin ervaart de muziek met behulp van zijn zintuigen: hij ziet en hij voelt de muziek. Deze zintuiglijke ervaring van de muziek zorgt ervoor dat hij contact maakt met God.

Voor Robin is muziek het belangrijkste onderdeel van de dienst. Door de muziek kan hij met God communiceren. “Ik heb het meest met de muziek, omdat ik op die momenten met God communiceer. Omdat ik dan ook zelf zing en communiceer op die manier.[...] Dan merk ik en dan zie ik bijvoorbeeld dat de muziek zachter wordt en dan dwaal ik een beetje af en communiceer ik zelf met God. Dan zie ik dat de muziek anders wordt en dan heb ik contact, dan communiceer ik met God. Ik voel me dan fijn. Je voelt het in je lichaam dat je contact hebt [met God]. Je voelt de muziek natuurlijk. Je voelt hoe dat golft, hoe dat gaat.”¹⁴⁰ Naast het feit dat Robin ziet dat de muziek verandert door te kijken naar wat er op het podium gebeurt, ziet hij ook dat de andere mensen in de zaal anders reageren wanneer de muziek langzamer wordt. Niet alleen het bespelen van de instrumenten gaat dan langzamer, maar ook de mond en lichaamsbewegingen worden trager.

Het zien hiervan is voor Robin niet het enige aspect waardoor hij via de muziek met God kan communiceren. Hij voelt de trillingen van de muziek en merkt dat het tempo langzamer wordt. Doordat hij het tempo van de muziek voelt en ziet komt hij in een bepaalde modus waardoor hij met God communiceert. De muziek draagt hier op twee manieren aan bij voor Robin. Enerzijds ervaart hij de manier waarop de gemeente de muziek produceert en beleeft, maar Robin ervaart de muziek ook op persoonlijk niveau.

Volgens religiewetenschapper Tanya Luhrmann zorgt de gemeente niet alleen voor een gedeelde ervaring van God, maar leert de gemeente leden ook hoe zij contact moeten maken

¹³⁹ Interview met Martin.

¹⁴⁰ Interview met Robin.

met God. Binnen een gemeente zijn er dus niet alleen bepaalde vormen geaccepteerd waarop contact mag worden gemaakt met God, maar de gemeente heeft ook een educatieve rol in de manifestatie van dit contact. Luhrmann stelt dat veel gelovigen twijfelen en lang werken aan de manifestatie van het contact met God. Met behulp van de gemeente, het aanleren van technieken en het voeren van gesprekken binnen de gemeente, begrijpen gelovigen hoe zij vorm moeten geven aan hun geloof en hoe zij kunnen groeien in hun geloof.¹⁴¹ Binnen pinkstergemeenten leren mensen onder andere hoe zij contact kunnen maken met God via geluid door middel van aanbiddingsmuziek. Doordat doven zien hoe anderen contact maken met God via de muziek, leren zij dat de ervaring van deze muziek en het voelen van muziek tot een ervaring van God kan leiden.

Naast het voelen en zien van geluid is ook het produceren van geluid voor doven heel belangrijk om in contact te komen met God. Suzan legt uit dat zingen voor haar helpt om God te ervaren, in verschillende gemoedstoestanden. “Soms dan voel je je niet lekker of wel lekker, dat wisselt natuurlijk en dan ga ik ook zingen. Soms moet ik ook huilen van blijdschap en dan denk ik: Ja! Zo is de Heer! Dan voel je echt die band.”¹⁴² Doordat Suzan zingt maakt zij contact met God. Zingen is voor Suzan een herkenbare en een door haar religieuze gemeenschap geaccepteerde manier om contact te hebben met God. Door te zingen maakt zij geluid en de lichamelijke ervaring van het tot stand komen van dit geluid draagt bij aan het contact dat zij met God maakt.

Ook de gezamenlijke, gedeelde ervaring van muziek van de aanwezige gemeenteleden is voor doven erg belangrijk om contact te kunnen maken met God. Doordat zij naar andere mensen kijken en een eenheid vormen met de rest van de gemeente hebben zij een sterkere ervaring van de muziek. Ook de dove pinkstergelovige Esmee vertelt dat het delen van de muziek met de rest van de gemeente iets met haar doet. Ze voelt zich emotioneel bij de muziek betrokken. “De liederen grijpen me wel aan, ook via de tolk kan ik dan kijken. [...] Die combinatie van de muziek die op het podium gebeurt, de tolk en om te zien hoe mensen meezingen. Ik doe ook gewoon mee. Ik heb ook echt een relatie met God. Dan ervaar ik ook dat ik heel fijn contact met hem heb. Muziek vind ik heerlijk en zingen ook.”¹⁴³ Hoewel doven muziek niet kunnen horen ervaren zij muziek wel als iets esthetisch. De manier waarop zij muziek ervaren via hun zintuigen verwoorden zij als prachtig en heerlijk. Deze heerlijkheid en

¹⁴¹ T. M. Luhrmann, *When God Talks Back* (New York: Vintage Books, 2012), xi-xxv.

¹⁴² Interview met Suzan.

¹⁴³ Interview met Esmee, 8 juni 2016 (Hierna: Interview met Esmee).

pracht van muziek verbinden zij met God. De muziek en het zingen worden ervaren als een esthetische gebeurtenis door de hele gemeente, waar zij als doven actief deel aan nemen, ondanks het feit dat zij het niet kunnen horen.

Meyer stelt dat esthetiek binnen religie erg belangrijk is. Volgens Meyer is de esthetische waarde die aan een materiële religieuze praktijk wordt toegekend een referentie naar de aanwezigheid van het transcendente in deze materiële religieuze vorming. Om deze reden is de esthetische waarde van een materiële religieuze praktijk essentieel voor het concept van *Sensational Forms*. Een gemeenschap heeft namelijk een esthetische ervaring van een voorwerp, filmbeeld, boek of lied en benoemt dit als de ervaring van het transcendente.¹⁴⁴ Voor pinkstergelovigen is God aanwezig en voelbaar door de muziek. Deze esthetische erkenning van muziek als voltrekking van het contact met God wordt ook door doven beaamd.

De esthetische waarde die doven aan muziek toekennen manifesteert zich ook in het meezingen en het meegebaren van de liederen. Het zien, voelen en produceren van muziek samen met het gebaren van de tekst is voor Suzan zeer belangrijk om zich over te kunnen geven aan de muziek en God te ervaren. “Als ik gebaar bij het zingen, dan voel ik mij heerlijk vrij. In plaats van alleen maar een beetje met mijn mond mee te zingen. Dan voel ik mij gevangen. Ik mag me gewoon uitleven voor Hem. Ik mag daarin bewegen. Dat vind ik echt heerlijk. Dan voel ik mij echt vrij. Dan kan Hij ook beter door mij heen werken, merk ik.”¹⁴⁵ Suzan ervaart God met behulp van de muziek. De volle zintuiglijke ervaring van muziek, die Suzan als dove kan hebben, geeft haar een gevoel van vrijheid en heerlijkheid. Dit gevoel van vrijheid en heerlijkheid dat Suzan via haar zintuigen krijgt, verbindt zij aan de ervaring van God.

Muziek wordt ook buiten de ‘aardse’ zintuiglijke ervaring gezien als een ervaring van God. Gerard, een dove pinkstergelovige, legt uit dat geluid niet alleen iets is dat in de horende en fysieke werkelijkheid bestaat. “God kan jou ook geluid geven” vertelt Gerard.¹⁴⁶ Met deze uitspraak bedoelt hij dat als je doof bent in je aardse bestaan, God jou alsnog een ervaring van geluid kan geven. Het gaat dan om een transcendente ervaring die wordt gezien als een gift van God. Esmee vertelt dat God haar weleens geluid heeft laten horen. “Ik heb ook een keer

¹⁴⁴ Meyer, “Religious Sensations”; Meyer, *Sensational Movies*, 21-24; Meyer verwijst in beide publicaties naar het werk van David Morgan over de religieuze ervaring die afbeeldingen teweeg kunnen brengen. Voor meer informatie zie: D. Morgan, *Visual Piety: A history and theory of popular religious images* (Berkeley: University of California Press, 1998) en D. Morgan, *The Sacred Gaze: Religious visual culture in theory and practice* (Berkeley: University of California Press, 2005).

¹⁴⁵ Interview met Suzan.

¹⁴⁶ Interview met Gerard.

meegemaakt dat ik hele mooie muziek zelf kon horen. Zomaar ineens kreeg ik dat van Hem te horen. Dat vond ik echt prachtig om te horen. Ik ben natuurlijk helemaal doof maar toch nam ik dat waar, die muziek. Dat vond ik wel heel bijzonder.”¹⁴⁷ De ervaring die Esmee heeft gehad verbindt zij met een ervaring met God. Hoewel zij niet kan horen, ervoer zij toch muziek. De ervaring van muziek is voor Esmee verbonden met de ervaring van God. Zowel tijdens de dienst als in haar persoonlijke contact met God is muziek een middel waardoor zij God en de band die zij met Hem heeft ervaart. Esmee herkent en erkent God in de muziek. De muziek die zij met God verbindt omschrijft zij met woorden als ‘prachtig’ en ‘heerlijk’: woorden die de esthetiek van deze ervaring van God via muziek beschrijven.

Preek

Bij Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en bij City Life Church Den Haag wordt de preek opgedragen door de spreker van die week. Soms is de spreker de voorganger of een oudste, maar ook een ander gemeentelid kan worden gevraagd om te preken. De gemeenteleden van Morgenstond en CLC ervaren de preek als het woord van God dat via de spreker aan de gemeente word overgebracht. Het gaat bij de preek om geluid dat het woord van God is en dat de gemeente samen ontvangt. Doven horen het geluid van de preek uiteraard niet. De tolk vertaalt het gesproken woord van de preek als het woord van God voor de doven in gebarentaal of in tekst. Via de tolk kan de preek als geluidsdimensie op deze manier ook doorwerken op de doven als leden van een voornamelijk horende gemeente. Doven zien uiteraard wel dat het geluid wordt geproduceerd door de spreker. Zij zien de mimiek en de lichaamshouding van de spreker. Hieraan kunnen doven aflezen hoe de preek door de spreker wordt ervaren.¹⁴⁸

Voor doven is de preek echter niet altijd gemakkelijk te volgen. Wanneer een spreker snel of onduidelijk praat, kan de tolk het geluid nauwelijks bijhouden. Martin geeft aan dat hij vindt dat de boodschap niet altijd even duidelijk wordt overgebracht in de preek. “Bij de preek ligt het eraan wie er spreekt. Sommige mensen doen het goed, maar soms is een preek saai verteld en ik begrijp het ook niet altijd. Dan kijk ik naast me en dan zie ik gelukkig dat ik niet de enige ben.”¹⁴⁹ Hoewel de preek een geluidsvorm is die het woord van God overbrengt op de gemeente, is de ervaring van de preek toch anders dan bijvoorbeeld de ervaring van muziek.

¹⁴⁷ Interview met Esmee.

¹⁴⁸ Observaties Morgenstond en CLC; Interviews met dove pinkstergelovigen.

¹⁴⁹ Interview met Martin.

Het geluid van de preek wordt omgevormd in gebaren of in tekst, maar het gevoel en het contact met God wordt op een andere manier ervaren.

Voor veel dove en horende gemeenteleden is de preek eerder een uitleg, stof om over na te denken, in plaats van een lichamelijke sensatie van contact met God. Hoewel de gelovigen God niet altijd voelen tijdens de preek, zien zij de preek wel als een manier om te communiceren met God. De preek bestaat namelijk uit ideeën van God die Hij op de gemeente overbrengt via de spreker. Bij de preek gaat het dus om communicatie vanuit God naar de gelovigen, naar de gemeenschap. Voor doven is de vertaling van de tolk zeer belangrijk om de preek te volgen. De manier waarop een tolk gebaart, kan daarbij zeer belangrijk zijn.¹⁵⁰

Michelle Friedner ontdekte tijdens haar onderzoek bij een dove christelijke gemeenschap in Bangalore, India, dat gebarentaal voor doven ook een bepaalde esthetische waarde kan krijgen. Hoewel het onderzoek van Friedner plaatsvond bij een volledig dove christelijke gemeenschap, is de manier waarop gebarentaal wordt beleefd in een voornamelijk horende gemeenschap met een aantal dove leden erg belangrijk. Niet alleen tijdens de aanbiddingsmuziek maar ook tijdens de preek en het gebed is de manier waarop gebarentaal wordt uitgevoerd erg belangrijk.¹⁵¹ Het gebaren van de preek is namelijk een lichamelijke vertaling van het geluid dat via de spreker door God wordt gezonden. Wanneer de gebarenvertolking vloeiend en op een mooie manier wordt uitgevoerd werkt dit volgens Friedner als ‘gebarenboter’. Met deze term bedoelt ze dat een mooie manier van gebaren een smeermiddel en bindmiddel is waardoor doven zich verbonden voelen met het geloof en de gemeenschap.¹⁵² Een gebarentolk stelt de preek uiteraard niet zelf samen – anders dan een pastoor, dominee, voorganger of oudste die in gebaren voorgaat – maar vertaalt wat de spreker zegt. De manier waarop iemand gebaart en vertaalt kunnen echter wel als mooi worden ervaren door de dove gelovigen. Doven kiezen zelf hun gebarentolk uit en bepalen daarbij ook welke tolken zij fijn, goed en mooi vinden vertalen. Wanneer iemand mooi gebaart, kan dit voor dove gelovigen bijdragen aan hun ervaring van God tijdens de preek.¹⁵³

¹⁵⁰ Observaties Morgenstond en CLC; Interviews met dove pinkstergelovigen.

¹⁵¹ Friedner, “The Church of Deaf Sociality,” 39-53.

¹⁵² Ibidem, 39-53.

¹⁵³ Gesprek met Fenna; Gesprek met Lieke; Interviews met dove pinkstergelovigen.

Gebed

Tolken vervullen een belangrijke functie binnen de geluidsbeleving van de dienst door doven. De woorden die gesproken worden, vertalen de tolken. Zij geven de woorden en het ritme van de woorden door aan de doven. Op hun beurt kunnen de doven meegebaren, nagebaren en interpreteren wat er wordt gezegd. Tijdens de dienst wordt ook gezamenlijk gebeden. Vaak bidt één iemand voor en bidt de rest van de gemeente mee. Soms is de gemeente juist stil tijdens het bidden en luistert zij naar wat de spreker vertelt. Doven krijgen het gezamenlijk gebed mee doordat de tolk vertaalt wat er wordt gebeden. Renee, een doof lid van City Life Church Den Haag, legt uit dat hij God door de communicatie bij het gebed ervaart. “Mijn hart is dan verbonden met God. De woorden die worden uitgesproken bij het gebed gaan dan via de tolk naar God.”¹⁵⁴ De tolk heeft bij het gebed – en ook bij de preek – een dubbele functie als medium. De tolk vertaalt enerzijds het gesproken gebed voor de doven en geeft tegelijkertijd dit gesproken gebed in gebaren door aan God.¹⁵⁵

Het gebed binnen de dienst kent meerdere vormen. Bij een van die vormen spreekt alleen degene die op het podium staat een gebed uit. Het kan echter ook voorkomen dat de hele gemeente samen het gebed nazegt of dat er door verschillende aanwezige gemeenteleden wordt gebeden. Wanneer degene die voorbidt vraagt of de gemeente hardop mee wil bidden zegt degene op het podium zin voor zin wat hij of zij voor de gemeente wil uitspreken. Daarna spreekt de rest van de gemeente dezelfde woorden uit als de spreker. Doven zien dat de spreker het gebed uitsprekt en de tolk vertaalt het gebed. Doven gebaren in dit geval het gebed mee nadat de tolk het voor hen heeft vertaald. Geluid wordt bij deze gebeden omgezet in gebaren, waardoor de doven meedelen in het gezamenlijke gebed. Zij spreken het gebed uit door het gebed te gebaren en praten deze gebaren soms ook mee.¹⁵⁶

Tijdens sommige diensten vraag de spreker aan de gemeenteleden of zij hardop willen bidden als zij een gebed of gevoel willen uiten. Suzan vertelt dat zij graag zou willen voorbidden

¹⁵⁴ Interview met Renee.

¹⁵⁵ Sommige tolken zijn zelf ook gelovig, soms zelfs binnen dezelfde traditie, maar dit is lang niet altijd het geval. Hoewel tolken zich bewust zijn van de dovenwereld en vaak ook enige kennis hebben van de kerken waar zij tolken, weet ik niet of zij allen ervan op de hoogte zijn dat zij als tolk worden ingezet om contact met God te leggen. Hoe zij zelf tegen hun functie als medium van religieus geluid aan kijken zou interessant kunnen zijn voor een vervolgonderzoek.

¹⁵⁶ Observaties CLC; Tijdens de dienst is niet goed te horen of doven het gebed ook altijd hardop uitspreken. Zij bewegen wel met hun mond. De dove gelovigen die ik heb gesproken hebben niet expliciet gezegd dat het verbaal uitspreken van een gebed voor hen belangrijk is. Om deze reden besteed ik in het onderdeel ‘gebed’ niet meer aandacht aan de productie van geluid. Voor een vervolgonderzoek zou dit nog extra informatie en diepgang kunnen bieden.

op dit soort momenten. Het is echter erg lastig omdat de horende en sprekenden gemeenteleden vaak sneller zijn. Als zij wil voorbidden dan bidt zij in gebaren. De tolk moet deze gebaren dan hardop vertalen in spraak. Voor doven kan het lastig zijn om in gebed met de gemeente te delen, wanneer er verschillende gebeden worden uitgesproken door horende en sprekende gemeenteleden.¹⁵⁷ Doordat de gemeenteleden verspreid staan door de ruimte en op deze momenten niet door een microfoon spreken, is de reikwijdte van het geluid in de ruimte niet optimaal. Ook voor tolken kan het lastig zijn om dit te vertalen, doordat de gemeenteleden soms niet goed te horen zijn. Een horend lid kan op deze momenten het geluid nog wel ervaren en het ritme van het gebed horen, maar de exacte woorden kunnen dan wegvallen. Voor de vertaling en de ervaring van deze gebeden voor doven kan het lastig zijn dat zij juist dit deel niet meekrijgen.¹⁵⁸

Tegelijkertijd biedt deze afwezigheid van vertaalmogelijkheid doven ook de gelegenheid om op dat moment ruimte voor zichzelf te nemen en een persoonlijk gebed tot God te beleven. Renee legt uit dat hij het gebed vaak in zichzelf uitspreekt maar soms ook kijkt naar wat er op het podium wordt gezegd.¹⁵⁹ Bij deze persoonlijke gebeden draagt geluid op een andere manier bij aan de voltrekking van het contact met God. Het is hierbij namelijk eerder de afwezigheid van heftig en druk geluid waardoor dove gelovigen de mogelijkheid hebben om hun aandacht naar binnen te richten. De gemeente staat rustig, beweegt rustig en keert zich in zichzelf. De dove gelovigen weten dat er op dat moment in de gemeente contact wordt gemaakt met God. Hoewel zij het geluid bij deze gebeden niet kunnen horen, delen zij wel de ervaring van de rust die er in de gemeente heerst. Op deze manier werkt het gebed als interactieritueel dat emotionele energie teweegbrengt in de gemeente, die ook voor doven erfahrbaar is.¹⁶⁰

Beelden en vertaling

Doven ervaren God niet alleen via geluid, maar ook via beelden. Sommigen hebben dromen maar anderen krijgen een bepaald visioen. In het eerste hoofdstuk is reeds aan bod gekomen dat doven visueel zijn ingesteld. De ervaring van contact met God in beelden door doven is dan ook niet onlogisch.¹⁶¹ Voor gelovigen kan het belangrijk zijn om ervaringen van God te delen

¹⁵⁷ Interview met Suzan.

¹⁵⁸ Observaties Morgenstond.

¹⁵⁹ Interview met Renee.

¹⁶⁰ Observaties Morgenstond en CLC; Interviews met dove pinkstergelovigen.

¹⁶¹ Interview met Martin; Interview met Laura; Interview met Suzan; Interview met Esmee.

met de gemeente. Martin vertelt dat hij een heel bijzondere ervaring had tijdens een dienst, die hij met de gemeente wilde delen, omdat het volgens hem voor de gehele gemeente was bedoeld.

“De spreker was bezig en zei: Als iemand iets op zijn hart heeft en iets wil zeggen, dan mag je op het podium komen. [...] Ik zat en ik kreeg echt iets op mijn hart. God zei iets tegen mij en ik dacht: Ik? Moet ik iets gaan vertellen? Ik zag een beeld voor me. Dus ik ging ook naar voren, de tolk die erbij was kwam ook mee naar voren, zij pakte de microfoon vast. Ik deed mijn ogen dicht en vertelde het beeld dat ik zag. [...] Het lijkt alsof er een bos is. Zo dat je denkt: Wat is het hier benauwd! Wat is het hier krap! Ik wil eruit! Ik wil frisse lucht! Ik wil vrijheid! Ik wil andere mensen helpen en steunen. God zei: Dat bos, dat moet wijken: naar de duinen. Het bos ging nog verder open en daardoor zag je de zee. Er kwam meer frisse wind door de vrijheid. [Er kwam] meer blauwe lucht. Je moet niet een persoon achterlaten maar iedereen mag daar naartoe, naar dat punt met blijheid, de warmte en de zon en de frisse lucht. Die vrijheid! Angst hoeft niet. De angst moet je loslaten. Er is warmte voor jullie allemaal.”¹⁶²

Martin ervaarde God doordat hij een bepaald beeld voor zich zag. Martin is doof maar hij wilde dit beeld delen met zijn horende en dove medegemeenteleden. Met behulp van zijn tolk kon hij de beelden die hij zag uitleggen in gebaren om deze vervolgens via geluid op de rest van de gemeente over te brengen. Ondanks het feit dat Martin in dit geval geluid niet gebruikte om zelf God te ervaren, had hij geluid wel nodig om de ervaring die hij van God had gehad te delen met de rest van de gemeente.

Glossolalia

In eerdere hoofdstukken is reeds besproken dat glossolalia – het spreken in tongen – niet tijdens de diensten van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag wordt gepraktiseerd. Glossolalia is binnen beide gemeenten echter wel een belangrijke geaccepteerde manier voor gemeenteleden om de Heilige Geest lichamenlijk te ervaren. Het spreken in tongen gebeurt bij Morgenstond en CLC in connectgroepen, Bijbelkringen en in de privésfeer. Wanneer een pinkstergelovige in tongentaal spreekt, geloven zij dat de Heilige Geest tot hen komt, waardoor de gelovige in een voor hem of haar onbekende en onnavolgbare taal spreekt. De pinkstergemeenschap heeft echter wel een bepaalde klankenverzameling die zij herkennen als tongentaal. Glossolalia heeft dus een sterke geluidsdimensie: de gelovige produceert immers

¹⁶² Interview met Martin.

geluid.¹⁶³ Doven kunnen de klanken die andere gemeenteleden maken niet horen. Desondanks is het spreken in tongen ook voor hen een belangrijke vorm van communicatie van het transcendente.

Renee vertelt dat hij, ondanks het feit dat hij doof is, in tongen kan spreken. Dit doet hij thuis of tijdens de connectgroepen: “Ja, ik kan in tongen spreken. Ik doe dat gewoon met mijn tong en met spraak. [...] Ik ervaar dan heerlijkheid via de Heilige Geest. Het voelt alsof God mij aanraakt. Alsof hij dan een hand op mijn schouder legt. Zo ervaar ik de heerlijkheid van de Heilige Geest.”¹⁶⁴ Door middel van geluid en klanken kan Renee in tongen spreken en dankzij het uiten van deze klanken krijgt hij een ervaring van God en de Heilige Geest. Het produceren van geluid werkt bij tongentaal als medium waardoor de ervaring van en het contact met het transcendente tot stand komt.

Een aantal van de dove gelovigen liet merken dat zij tongentaal wel privé beoefenen, wanneer zij alleen zijn, maar dit niet doen of durven temidden van de gemeente. Laura vertelt dat zij deze ervaring van de Heilige Geest heeft gehad op momenten waarop zij alleen was en communiceerde met God. “Ik heb een paar keer gehad dat ik in tongen sprak. [...] Nee, daar was niemand bij, ik was alleen thuis. Het was zo mooi, het klonk prachtig.”¹⁶⁵ Ondanks het feit dat er geen andere gemeenteleden bij waren om te bevestigen dat Laura in tongen sprak, is het voor haar een belangrijke ervaring die zij zelf kenmerkt als glossolalia. Zij kent de praktijk van glossolalia vanuit de gemeenschap en het geloof dat zij belijdt. Het is voor haar bijzonder en belangrijk dat zij in tongen heeft gesproken en middels het produceren van dit specifieke geluid, de Heilige Geest heeft ervaren.¹⁶⁶

Ook voor Suzan is het belangrijk om in tongen te spreken. Ze is er echter niet helemaal zeker van dat zij de juiste klanken maakt. “Ik kan niet zeggen: 'Ja! Ik spreek in tongen.' Ik heb liever iemand erbij omdat ik niet weet of dat wat ik doe in tongentaal is, maar ik laat het maar gewoon vrij lopen. En soms dan hoor ik mijn eigen stem als een hele mooie muziek. Bijvoorbeeld: 'Halleluja!' Dan denk ik; Hè? Ik hoor mezelf? Of 'Sjalom' en dat vind ik dan prachtig. [...] Ja het lijkt dan alsof ik mijn eigen stem kan horen, wat natuurlijk niet mogelijk is, maar zo lijkt dat. [...] dan voel ik Gods aanwezigheid en soms moet ik dan echt huilen van

¹⁶³ Hine, “Pentecostal Glossolalia,” 211-226.

¹⁶⁴ Interview met Renee.

¹⁶⁵ Interview met Laura.

¹⁶⁶ Interview met Laura.

blijdschap.”¹⁶⁷ Hoewel Suzan niet zeker weet of zij de juiste klanken maakt, ervaart zij het geluid dat zij maakt wel als een manier waarop zij contact kan maken met God. Deze ervaring van God zorgt bij haar voor blijdschap en ontroering. Suzan voelt op dat moment dat zij contact heeft met God door het geluid dat zij maakt.

Zowel Suzan als Laura hebben ervaren dat zij bij het spreken in tongen, het uiten van geluid, het geluid zelf konden horen, ondanks het feit dat het fysiek uitgesloten is dat zij horen omdat zij doof zijn. Zij horen en ervaren het geluid niet van buiten zichzelf maar als de productie van geluid in hunzelf, in contact met God. Deze ervaring van het uiten van geluid en het ervaren van geluid als iets hoorbaars tijdens hun contact met God heeft voor hen een esthetische waarde. Het contact en het geluid dat daarbij ontstaat ervaren zij als iets moois dat God weerspiegelt.¹⁶⁸

Lang niet alle doven ervaren God door met geluid in tongen te spreken. Voor doven is gebarentaal hun primaire vorm van communicatie. Doven zijn verbaal over het algemeen niet zo sterk in spraak als horende mensen zijn en communiceren dan ook liever in gebaren. Volgens theologe Cheryl Taylor is het voor doven ook mogelijk om in tongen te gebaren. Binnen de dovenwereld is het gebaren in tongen een bekend fenomeen.¹⁶⁹ Volgens Gerard wordt het gebaren in tongen voornamelijk in landen buiten Nederland gepraktiseerd. Ook Renee vertelt dat hij op een conferentie met verschillende dove gelovigen deze vorm van glossolalia voorbij zag komen: “Ik heb op een internationale bijeenkomst inderdaad mensen in tongen zien gebaren! Ja, dat gebeurt wel.”¹⁷⁰

Veel doven hebben het gebaren in tongen bij anderen gezien. Ook in Nederland zijn er doven die het gebaren in tongen hebben ervaren. Suzan vertelt dat een kennis van haar in tongen gebaarde waar zij bij was. “Een persoon die ik kende was aan het gebaren in tongen. Geen mondbeeld erbij, maar echt gebaren, die gingen maar door. Dat heb ik gezien en vond ik heel mooi om te zien.”¹⁷¹ Gebarentaal is voor Suzan haar voornaamste communicatiemiddel. Het gebaren in tongen ziet zij als een gift van God en als een mogelijke ervaring die een dove gelovige van God kan hebben.¹⁷²

¹⁶⁷ Interview met Suzan.

¹⁶⁸ Interview met Laura; Interview met Suzan.

¹⁶⁹ Taylor, “Deaf and the Initial Physical Evidence,” 37-45.

¹⁷⁰ Interview met Renee; Interview met Gerard.

¹⁷¹ Interview met Suzan.

¹⁷² Interview met Suzan.

De kerkleiding van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag, erkennen beide dat het gebaren in tongen een manier is waarop God contact kan maken met doven.¹⁷³ Lianne en Dennis, oudsten van Morgenstond, leggen uit dat ze het zich voor kunnen stellen dat God op deze manier ervaren wordt door doven. Lianne legt uit dat tongentaal een verbale uiting is, waar een sensatie aan voorafgaat. “Tongentaal is stil, je kan het ook hardop doen, maar het gebeurt in je mond eigenlijk. [...] Het is een gevoel.” Dennis geeft aan dat tongentaal een communicatiemiddel van God is waar de mensen om je heen ook bij betrokken zijn: “Als de een in tongen spreekt, iemand anders vertaalt het dan weer. Die zegt dan wat dat betekent of wat dat is. Waarom zou een dove niet iets van God kunnen krijgen? Hij moet het wel doorgeven, dat moet dan via gebaren. Dat proces daarvoor, dat geldt ook voor hem.”¹⁷⁴ Volgens de oudsten van Morgenstond is het gebaren in tongen iets dat mogelijk is. Omdat het een communicatiemiddel is en omdat doven in gebaren communiceren, zou dit hun manier zijn om een boodschap over te brengen. Het ontstaan van de ervaring van een boodschap vindt volgens de oudsten echter niet plaats in de gebaren, maar in contact met God. Het is een ervaring in jezelf die buiten jezelf om gaat doordat God hier sturing aan geeft.¹⁷⁵

Esmee heeft zelf weleens ervaren dat zij in tongen gebaarde. Zij had een diepe wens om in tongen te kunnen spreken en bad tot God om deze ervaring te krijgen. “’s Avonds vroeg ik aan God: Ik zou zo graag in tongen willen spreken. Een vriendin van mij sliep bij mij op de kamer en ze kwam binnen en ik was plotseling bezig in tongentaal. Ik was aan het gebaren dus. Het was heel bijzonder. Het leek alsof ik aan het zingen was in tongen. Het was echt prachtig.”¹⁷⁶ Gebaren in tongen was voor Esmee een mooie ervaring, een ervaring van God. Zij verbindt haar ervaring van het gebaren in tongen, aan zingen in tongen. Het gebaren in tongen heeft voor Esmee een geluidsdimensie. Ze ervaart het gebaren in tongen als gezang, als een mooie ervaring, een ervaring van God.¹⁷⁷

¹⁷³ Interview met Oskar; Interview met kerkleiding Morgenstond; in de interviews reageerde de leiding van beide kerken positief op de vraag of doven in tongen kunnen gebaren. Het leek alsof ik hen lichtelijk overviel met deze vraag die zij als theologisch kunnen ervaren. Het zou kunnen dat zij zich niet zo positief verhouden ten opzichte van het gebaren in tongen, maar dit niet met mij wilden delen. Mijn analyse is gebaseerd op de informatie die zij mij hebben verstrekt over hun opvatting ten opzichte van het gebaren in tongen.

¹⁷⁴ Interview met kerkleiding Morgenstond; De kerkleiding van Morgenstond heeft meerdere keren duidelijk gemeld dat spontane tongentaal vertaald moet worden en niet zondermeer bestaat. Daarnaast vertelden zij dat tongentaal volgens hen veel verschillende klanken kan hebben en dat dit niet vast ligt. Als voorbeeld vertelden zij dat het vaker voor komt dat iemand in tongen sprak, wat door iemand uit een ver land werd herkend als zijn of haar taal. Wat de tongenspreker zei was een antwoord op de vraag van diegene die de taal herkende.

¹⁷⁵ Interview met kerkleiding Morgenstond.

¹⁷⁶ Interview met Esmee.

¹⁷⁷ Interview met Esmee.

Geluid als 'Sensational Form' voor doven

De geluidservaring van doven binnen de dienst kan worden opgedeeld in drie manieren van ervaren: het voelen, zien en produceren van geluid. De preek, het bidden en aanbiddingsmuziek zorgen voor de ervaring van het contact met God, Jezus en de Heilige Geest tijdens de dienst. Het geluid dat bij deze delen van de dienst wordt gemaakt werkt als *Sensational Form* voor doven, doordat het een ervaring is die de gemeenschap waartoe zij behoren goedkeurt en doordat zij binnen de gemeente een individuele ervaring van God hebben met behulp van dit geluid.

Doven ervaren het geluid van de preek en het gebed voornamelijk doordat zij kunnen zien hoe het geluid wordt geproduceerd en doordat de woorden worden vertaald door de tolk. Vertaling van geluid door de tolk zorgt ervoor dat doven de preek en het gebed begrijpen en zich door middel van dezelfde woorden als de rest van de gemeente verbinden met God. Bij gezamenlijke gebeden is er sprake van een bepaalde gemoedstoestand en lichaamshouding binnen de gemeente, waardoor horende en dove gelovigen hun aandacht op zichzelf en het contact met God kunnen richten. De rust en afwezigheid van hard geluid zorgen ervoor dat de gemeenteleden kunnen bidden. Hoewel doven de woorden die tijdens de dienst worden uitgesproken niet kunnen horen, is de vertaling en het uitspreken van deze woorden wel belangrijk voor hun communicatie met en ervaring van God. De tolk treedt bij de preek en het gebed op als extra medium om met behulp van gebaren via de gesproken woorden contact te leggen tussen de dove gelovigen en God.

Aanbiddingsmuziek spreekt voor doven echter veel meer zintuigen aan. Zij voelen het geluid, zien de mensen geluid maken en maken zelf ook geluid. Muziek als interactieritueel zorgt voor het ontstaan van emotionele energie. Op deze manier delen doven de ervaring van God met de rest van de gemeente. Muziek is bij uitstek een voorbeeld van de manier waarop geluid als *Sensational Form* voor doven kan werken. De ervaring van God met behulp van aanbiddingsmuziek wordt door de gemeenten erkent en herkent. Daarnaast voelen, zien en produceren doven geluid tijdens de aanbiddingsmuziek. Voor veel doven is het gebaren van de tekst belangrijk, samen met het zingen van de tekst. Wanneer zij niet alleen de muziek kunnen zien en voelen, maar ook kunnen deelnemen aan de zang en zelf vorm kunnen geven aan de tekst met behulp van gebaren, voelen de meeste doven zich vrij om in de ruimte van de gemeente contact te hebben met God.

Doven kennen een esthetische waarde toe aan geluid als medium om het contact met God tot stand te brengen. Dat zij het religieuze geluid niet kunnen horen doet geen afbreuk aan de waarde die zij ervaren bij het religieuze geluid. Het delen van de ervaring en het voelen van de ervaring van het religieuze geluid binnen de gemeente is voor hen zeer belangrijk. Op deze manier maken doven contact met God en zij omschrijven dit als ‘mooi’ en ‘prachtig’. De ervaring van geluid is voor doven dusdanig belangrijk dat zij ervaringen hebben waarin God hen geluid laat horen in zijn communicatie. Hoewel het voor deze doven fysiek uitgesloten is dat zij geluid horen, geeft God hen een persoonlijke geluidservaring buiten de fysieke wereld om.

Geluid kan voor doven ook belangrijk zijn om zelf iets te delen met de gemeente. Zij ervaren God dan niet via het geluid, maar maken gebruik van geluid om de boodschap die zij hebben ontvangen over te brengen op de horende gemeenteleden. Ook hierbij is de hulp van de tolk als vertaler essentieel. Hoewel het contact tussen de doven en God in dit geval niet tot stand komt door de ervaring van geluid, is geluid wel een onmisbare factor voor het delen van de ervaring van het transcendente.

Glossolalia is een fenomeen binnen het pinkstergeloof en wordt door Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag gezien als een manier waarop een gelovige contact met God kan hebben en dit kan uiten. Het spreken in tongen is voor gelovigen een manier waarop het contact met God lichamelijk wordt geuit. Sommige doven spreken zelf in tongen. Deze verbale beleving van het contact met God is een duidelijke manier waarop geluid als *Sensational Form* voor doven kan werken. Geluid treedt op als een medium waardoor het contact met God wordt voltrokken. Ook zijn er doven die in tongen gebaren. Het produceren van geluid bij het gebaren in tongen staat niet centraal voor het tot stand komen van het contact met God. Toch kunnen doven een geluidsdimensie ervaren bij het gebaren in tongen. Zo kunnen zij ervaren dat God hen via gebaren in tongen laat zingen. Deze tongenzang kan de dove die gebaart zelf ervaren. Wanneer doven verbaal in tongen spreken is het produceren van geluid niet de enige dimensie waardoor zij God ervaren. Ook bij het verbaal spreken in tongen hebben doven de ervaring geluid van God te krijgen en zichzelf te horen zingen of spreken, ondanks het feit dat dit fysiek uitgesloten is. Zij ervaren geluid niet via hun oren, maar vanbinnen.

5. Conclusie: De religieuze beleving van geluid door doven binnen pinkstergemeenten

Pinkstergemeenten gebruiken veel geluid bij hun kerkdiensten. Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag zijn daarin geen uitzondering. Ook bij de diensten van deze twee kerken heeft geluid een belangrijke functie. Geluid wordt gebruikt bij de preek, het gebed en bij het zingen van aanbiddingsliederen. De dove leden binnen deze gemeenten kunnen het geluid niet waarnemen zoals de horende leden dit kunnen. Geluid heeft een belangrijke functie voor het pinkstergeloof maar de dove gemeenteleden kunnen het niet horen. Desondanks is het geluid dat de kerken gebruiken ook erg belangrijk voor de dove gelovigen, en niet alleen voor de horende gelovigen. Doven ervaren geluid namelijk op andere manieren dan via het gehoor. Geluid wordt door doven zeer lichamenlijk ervaren. Door het gebrek aan gehoor zijn doven sterk visueel georiënteerd. Doven ervaren geluid onder andere via hun zicht. Zij zien dat de gemeente zingt en dat de band muziek speelt. Het zien van geluid is echter niet de enige manier waarop doven geluid ervaren.

Michelle Friedner en Stefan Helmreich stelden eerder al dat naast het zien van geluid ook het voelen van de trillingen van geluid een belangrijke lichamenlijke ervaringsdimensie van geluid is. Ook voor de doven binnen Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag is het voelen van trillingen van geluid een belangrijke manier waarop zij geluid binnen de kerkdienst kunnen ervaren. De doven zien en voelen dus dat er geluid wordt gemaakt tijdens de dienst. Voor een aantal doven is het zeer belangrijk dat zij zelf ook geluid produceren tijdens de dienst. Zij zingen de liederen mee met de gemeente. Ondanks het feit dat doven de toon en het ritme van de muziek niet kunnen waarnemen zoals horenden dit kunnen, is het produceren van geluid erg belangrijk voor hun religieuze beleving van de dienst. De materiële religieuze dimensie van geluid is terug te vinden in de lichamenlijke ervaring van geluid. Doven kunnen het geluid niet horen, maar kennen betekenis toe aan de zintuiglijke ervaringen van geluid die zij tijdens de dienst hebben.

Tijdens de preek en het gebed wordt er minder geluid geproduceerd en meer verteld in woorden. Bij de diensten in Morgenstond en City Life Church is een gebaren- en/of schrijftolk aanwezig voor de tekstuele vertaling en de communicatie tussen de horende en de dove gemeenteleden. Ook geeft de tolk het ritme van de muziek aan tijdens de aanbiddingsliederen. De tolk en de doven krijgen een plaats in de ruimten waar de diensten van Morgenstond en City Life Church plaatsvinden. Er worden stoelen voor doven gereserveerd en de opstelling van de stoelen tijdens de dienst wordt aangepast op de behoeften van de doven, zodat zij de dienst ook

kunnen volgen. De manier waarop de dienst en de kerk er uitzien is voor doven zeer belangrijk omdat zij visueel zijn georiënteerd.

Beide kerken zijn sterk ingericht op de ervaring van geluid. Binnen het kerkgebouw krijgt geluid een plaats in de ruimte van representatie en de ruimtelijke praktijk, als dimensies van de ruimtelijke analyse volgens Kim Knott. De inrichting van de kerk is dusdanig aangepast zodat doven dit geluid ook kunnen begrijpen. Deze aanpassing en inrichting voor doven is dan ook noodzakelijk. Het podium staat centraal als plaats binnen het gebouw van de gemeente. Zo staan alle stoelen naar het podium gericht en is de looproute bij binnenkomst zo ingericht dat je uiteindelijk naar het podium loopt. Het podium is het centrum waar, via geluid, het verloop van de dienst wordt aangegeven. Ook wordt er door middel van geluid – liederen, gebed, preek – aangegeven welk gedrag er van mensen tijdens de dienst wordt verwacht. Op het podium worden de preek en het gebed uitgesproken en de muziek wordt op dit podium geproduceerd. Tegelijkertijd is het podium ook de ontvanger van het geluid uit de gemeente. De gemeente zingt, spreekt en kijkt naar het podium. Daardoor is er sprake van een wisselwerking tussen de gemeenteleden op het podium en in de zaal via geluid. Met behulp van een speciale plaats en een tolk kunnen doven het geluid binnen deze diensten waarnemen. Hoewel doven geluid kunnen ervaren doordat zij het voelen, zien en produceren kunnen zij het gesproken woord niet volgen zonder tolk. Daarnaast hebben doven de tolk ook nodig om hun eigen boodschap en hun eigen communicatie naar de horende gemeenteleden toe te vertalen van gebaren naar het gesproken woord.

Het religieuze geluid dat binnen de gebouwen van Morgenstond en City Life Church wordt geproduceerd ervaren doven als een esthetische communicatievorm met God. Deze esthetische communicatie met God wordt op verschillende manieren ervaren. Aanbiddingsmuziek is een belangrijk medium waardoor doven contact maken met God. Muziek werkt als interactieritueel doordat de gemeente samen zingt. Zij hebben een gedeelde transcendentale ervaring van de muziek waardoor er emotionele energie binnen de gemeente ontstaat. Deze emotionele energie draagt bij aan het gevoel van eenheid binnen de gemeente. De doven zien dat hun gemeenteleden de aanbiddingsliederen naar God toe zingen, zij ervaren de trillingen van de muziek en zingen zelf mee. Doordat doven zien hoe anderen het geloof beleven en contact maken met God via de aanbiddingsliederen en zelf actief deelnemen aan deze beleving van God via muziek, werkt geluid als medium waardoor doven God kunnen ervaren. Deze ervaring van God via een medium dat religieuze betekenis krijgt toegekend door de gelovigen wordt door Birgit Meyer *Sensational Forms* genoemd. Daarbij kennen de

gelovigen ook een esthetische waarde toe aan het contact met God via dit medium omdat dit medium is gelieerd aan God.

Het geluid dat binnen de kerkdienst wordt gemaakt kan door dove pinkstergelovigen worden ervaren als een *Sensational Form*: een medium waardoor zij contact maken met God. Aanbiddingsmuziek is één vorm waarbij geluid als *Sensational Form* werkt tijdens de kerkdienst. Ook door het geluid dat tijdens de preek en het gebed wordt geproduceerd kunnen doven God ervaren. Deze ervaring van geluid is minder verbonden met het voelen van vibratie en het zelf produceren van geluid. Desondanks speelt het zien van geluid en de vertaling van woorden door de tolk een belangrijke rol. De preek is een boodschap van God die wordt uitgesproken. Deze gesproken boodschap is ook voor doven erg belangrijk. Zij ontvangen deze boodschap doordat de gesproken woorden worden vertaald door de tolk. Daarnaast zien doven de mimiek en de lichaamshouding van de spreker, waardoor zij kunnen aflezen hoe de preek door de spreker wordt ervaren.

Ook bij het gebed vertaalt de tolk het gesproken woord. Het gezamenlijke gebed tijdens de dienst kan meerdere vormen aannemen. Het geluid dat tijdens het gebed wordt geproduceerd voelen doven niet per definitie door vibratie. Er ontstaat echter wel een bepaalde voelbare en ervaarbare sfeer tijdens het gezamenlijk gebed in de gemeente door de afwezigheid van hard geluid en de gemoedstoestand van de aanwezigen. Doordat mensen zich naar binnen keren en hun lichaam rustig bewegen ontstaat er ruimte voor zowel een persoonlijke ervaring van God als een gedeelde ervaring van God door de gemeente

Geluid als *Sensational Form* voor doven is ook terug te vinden in glossolalia. Door Morgenstond en City Life Church wordt het spreken in tongen erkend als een manier waarop gelovigen contact maken met God. Tijdens de diensten van deze twee kerken wordt er echter niet in tongen gesproken. Glossolalia wordt uitgeoefend tijdens connectgoepen, kring-groepen en Bijbelstudies. Een aantal doven kan in tongen spreken, of durft het zelf geen tongentaal te noemen maar ervaart het wel als zodanig. Ondanks het feit dat de doven niet kunnen horen hoe glossolalia klinkt, ervaren zij wel dat de Heilige Geest tot hen komt, wat tot een verbale uiting leidt. Sommige doven kunnen niet verbaal in tongen spreken, maar gebaren in tongen. Hoewel het gebaren in tongen niet per definitie gebeurt door middel van geluid, hebben doven soms het gevoel dat God hen alsnog een ervaring van geluid geeft. Zowel de doven die in tongen spreken als de doven die in tongen gebaren, geven aan dat zij geluid – prachtig geluid – hoorden tijdens de glossolalia. Hoewel het voor deze doven fysiek uitgesloten is dat zij geluid via hun oren

kunnen waarnemen, ervaren zij geluid dat God hen geeft. Zij ervaren dit geluid als een prachtige vorm van communicatie met God.

Geluid draagt op verschillende manieren bij aan de ervaring van het geloof door dove pinkstergelovigen. De dove pinkstergelovigen die ik heb gesproken voor mijn onderzoek kennen allemaal een belangrijke waarde toe aan geluid. Geluid in muziek, de preek, gebed, en glossolalia wordt door doven ervaren doordat zij geluid zien, voelen en produceren. Deze lichamelijke ervaringen van geluid zorgen ervoor dat de dove gelovigen contact kunnen maken met God. Het contact dat zij met God hebben via dit geluid brengt voor hen emoties als blijdschap en ontroering met zich mee. De rol van geluid bij aanbidding van God door dove pinkstergelovigen kan omschreven worden als een medium dat zij lichamelijk waarnemen en waardoor zij God kunnen ervaren, niet alleen zelf maar als een gedeelde ervaring met de gehele gemeente.

Dit onderzoek heeft plaatsgevonden in een tijdsbestek van vier maanden. Een langer en uitgebreider onderzoek naar de geluidservaring door doven binnen de pinkstergemeente zou meer, andere en extra informatie kunnen opleveren. Zo bestaat er een dove pinksterkerk die Kadosh heet, waar muziek wordt gebruikt om God te aanbidden. Binnen de afbakening van dit onderzoek en het tijdsbestek van de afronding heb ik deze kerk helaas niet kunnen bezoeken. Daarnaast zijn dove pinkstergelovigen niet de enige dove gelovigen voor wie geluid een belangrijke religieuze functie heeft. Geluid kan bijvoorbeeld binnen islamitische gemeenschappen of hindoeïstische gemeenschappen ook een belangrijke functie hebben. Voor een vervolgonderzoek kan het bijvoorbeeld interessant zijn om onderzoek te doen naar de geluidsbeleving van dove moslims of dove hindoes. Doven zijn een weinig onderzochte groep binnen de religiewetenschappen, terwijl ze voorkomen binnen alle religieuze groeperingen. Een interdisciplinaire studie – waarbij ook wordt gekeken naar theorieën uit geluidsstudies zoals de soundscape, dovenstudies en bijvoorbeeld psychologie – naar de religieuze beleving van geluid door doven kan nieuwe inzichten bieden in de manier waarop geluid bijdraagt aan de geloofsbeleving van doven en de uitdagingen voor doven binnen een geluidsgeoriënteerde religieuze gemeenschap.

Dit onderzoek naar de beleving van religieus geluid door doven binnen pinkstergemeenten heeft veel inzicht gegeven op de manier waarop religieus geluid door doven kan worden ervaren en vormgegeven. Aan de hand van deze analyse zijn een aantal theoretische inzichten verworven die voor religieus geluid in het algemeen gelden. Allereerst is de analyse van de waarneming van religieus geluid belangrijk. Hoewel het horen van geluid voor veel

mensen een belangrijke manier is om geluid waar te nemen, is dit niet de enige manier waarop geluid kan worden waargenomen. Het oor is maar één lichaamsdeel en het gehoor is maar één zintuig die een rol spelen bij de waarneming en ervaring van geluid. De ervaring en waarneming van geluid draait niet alleen om het horen, maar geluid wordt ook gezien, gevoeld en geproduceerd. Geluid kan zo via de ogen, de borstkas, de mond en de keel worden ervaren. De zintuigelijke ervaring van geluid via andere lichaamsdelen dan het oor, weergeeft dat geluid een bredere ervaring en sensatie teweeg kan brengen voor zowel horende als dove mensen.

Ten tweede heeft religieus geluid meer functies dan enkel gehoord te worden tijdens de dienst. Religieus geluid is voor zowel dove als horende gelovigen een ervaring. Aanbiddingsmuziek, de preek en gebed zijn voorbeelden waarbij religieus geluid een diepere functie en betekenis krijgt, die voorbij gaat aan het gehoor. Zo zorgt religieus geluid voor een gedeelde ervaring binnen een religieuze gemeenschap. Doordat het meerdere zintuigen aanspreekt vervult religieus geluid niet alleen voor horende maar ook voor dove gelovigen een belangrijke functie. Het zorgt voor onderlinge verbinding tussen leden in een religieuze gemeenschap, maar draagt ook bij aan de individuele ervaring van de dienst en het transcendente. Zo kan de ervaring van geluid binnen bepaalde religieuze gemeenschappen, zoals pinkstergemeenten, zelfs bijdragen aan het tot stand komen van contact met God, voor zowel dove als horende gelovigen.

Tot slot is in dit onderzoek nieuw theoretisch inzicht verworven met betrekking tot de religieuze materiële duiding van geluid in het kader van 'Material Religion'. Doordat de zintuigelijke ervaring van geluid door zowel horende als dove gelovigen wordt benoemd als essentiële ervaring van geluid als medium tijdens de dienst, is geluid als 'Material Religion' terug te vinden in de waarneming van geluid. Om deze reden is de materiële religieuze vorming van geluid niet per definitie verbonden aan een object dat geluid maakt, maar aan de lichamelijke kennisneming van geluid door gelovigen en de betekenis die zij aan deze kennisneming toekennen. Met behulp van deze inzichten kan geluid als onderdeel van 'Material Religion' bijdragen aan vervolgonderzoek naar religieuze gemeenschappen en religieuze praktijken.

Bibliografie

Literatuur

In dit deel van de bibliografie staat de gebruikte literatuur beschreven. Niet-wetenschappelijke werken en bronnen staan apart beschreven, om zo duidelijk onderscheid te maken tussen de bronnen van informatie die ik heb gebruikt.

Abels, P. H. A. M., K. Goudriaan, N. D. B. Habermehl en J. H. Kompagnie. *Duizend jaar Gouda: Een stadsgeschiedenis*. Hilversum: Verloren, 2002.

Althouse, P., en M. Wilkinson. "1. Musical Bodies in the Charismatic Renewal: The Case of Catch the Fire and Soaking Prayer." in: *The Spirit of Praise: Music and Worship in Global Pentecostal-Charismatic Christianity*, redactie door M. M. Ingalls en A. Yong, 29-44. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2015.

Anderson, A. *To the Ends of the Earth: Pentecostalism and the Transformation of World Christianity*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Anderson, A., M. Bergunder, A. Droogers en C. van der Laan. *Studying Global Pentecostalism: Theories and Methods*. Berkeley: University of California Press, 2010.

Anderson, A., M. Bergunder, A. Droogers en C. van der Laan. Introduction to *Studying Global Pentecostalism: Theories and Methods*, door A. Anderson M. Bergunder, A. Droogers en C. van der Laan, 1-9. Berkeley: University of California Press, 2010.

Anderson, A. "1. Varieties, Taxonomies, and Definitions." in: *Studying Global Pentecostalism: Theories and Methods*, redactie door A. Anderson, M. Bergunder, A. Droogers, C. van der Laan, 13-29. Berkeley: University of California Press, 2010.

Beekers, D. "Amsterdam." in: *The Urban Sacred: How Religion Makes and Takes Place in Amsterdam, Berlin and London* redactie door Susanne Lanwerd, 34-41. Berlijn: Metropool, 2016.

Bergunder, M. "3. The Cultural Turn." in: *Studying Global Pentecostalism: Theories and Methods*, redactie door A. Anderson, M. Bergunder, A. Droogers, C. van der Laan, 51-73. Berkeley: University of California Press, 2010.

Bowie, F. *The Anthropology of Religion: An introduction, second edition*. Oxford: Blackwell Publishing, 2006.

Broesterhuizen, M. "Geloof in de dovencultuur." *Collationes: Vlaams tijdschrift voor theologie en pastoraal* 34 (2003): 77-99.

Droogers, A. "2. Essentialist and Normative Approaches." in: *Studying Global Pentecostalism: Theories and Methods*, redactie door A. Anderson, M. Bergunder, A. Droogers, C. van der Laan, 30-50. Berkeley: University of California Press, 2010.

Dyer, A. E. Introduction to *European Pentecostalism*, door W. K. Kay en A. E. Dyer, 1-18. Leiden: Brill, 2011.

Eijnatten, J. van, en F. van Lieburg. *Nederlandse Religiegeschiedenis*. Hilversum: Verloren, 2005.

Friedner, M. en S. Helmreich. "Sound Studies Meets Deafstudies." *The Senses and Society* 7, nr.1 (2012): 72-86.

Friedner, M. "The Church of Deaf Sociality: Deaf Churchgoing Practices and 'Sign Bread and Butter' in Bangalore, India." *Anthropology and Education Quarterly* 45, nr.1 (2014): 39-53.

Graham, P. E. "Do The Deaf Speak In Tongues?." *Paraclete* 24 nr.4 (1990): 21-27.

Hine, V. G. "Pentecostal Glossolalia: Toward a Functional Interpretation." *Journal for the Scientific Study of Religion* 8, nr.2 (1969): 211-226.

Huber, S. en O. W. Huber. "7. Psychology of Religion." in: *Studying Global Pentecostalism: Theories and Methods*, redactie door A. Anderson, M. Bergunder, A. Droogers, C. van der Laan 133-155. Berkeley: University of California Press, 2010.

Klaver, M. "5. Worship Music and Aesthetic Domain of Meaning and Bonding: The Glocal Context of a Dutch Pentecostal Church." In: *The Spirit of Praise: Music and Worship in Global Pentecostal-Charismatic Christianity*, redactie door M. M. Ingalls en A. Yong, 97-113. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2015.

Knott, K. *The Location Of Religion: A Spatial Analysis*. London: Equinox Publishing, 2005.

Knott K., "Spatial theory and method for the study of religion", *Temenos* 141 (2005) 153-184.

Laan, C. van der. "Chapter four: The development of Pentecostalism in Dutch speaking countries." In: *European Pentecostalism*, redactie door W. K. Kay en A.E. Dyer, 85-112. Leiden: Brill, 2011.

Laan, C. van der, en P. N. van der Laan. *Toen de kracht Gods op mij viel: 100 jaar pinksterbeweging in Nederland 1907-2007*. Kampen: Kok, 2007.

Lefebvre, H. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell, 1991.

Luhmann, T. M. *When God Talks Back: understanding the American Evangelical relationship with God*. New York: Vintage Books, 2012.

Mauss, M. "Techniques of the body." *Economy and Society* 2, nr.1 (1973): 70-88.

Meyer, B. "Mediation and immediacy: sensational forms, semiotic ideologies and the question of the medium." *Social Anthropology* 19, nr.1 (2011): 23-39.

Meyer, B. "Religious Sensations. Why Media, Aesthetics and Power matter in the Study of Contemporary Religion." (Oratie Hoogleraar Culturele Antropologie, Amsterdam, 6 oktober 2006).

Meyer, B. *Sensational Movies: Video, Vision, And Christianity in Ghana*. Berkeley: University of California Press, 2015.

Miller, E. "Hillsong: Australia's Megachurch." In: *Handbook of Global Contemporary Christianity: Movements, Institutions and Allegiance*, redactie door S.J. Hunt, 297-316. Leiden: Brill, 2016.

Morgan, D. *The Sacred Gaze: Religious visual culture in theory and practice*. Berkeley: University of California Press, 2005.

Morgan, D. *Visual Piety: A history and theory of popular religious images*. Berkeley University of California Press, 1998.

Morse, T. A. *Signs and wonders: Religious rhetoric and the preservation of sign language*. Washington: Goudlett University Press, 2014.

Plate, B., D. Goa, D. Morgan en C. Paine. "Editorial Statement." *Material Religion* 1, nr.1 (2005): 4-8.

Plüss, J. D. "5. Pentecostalism in Europe and the Former Soviet Union." in: *The Cambridge Companion to Pentecostalism*, redactie door C. M. Robeck, JR. en A. Young, 93-111. New York: Cambridge University Press, 2014.

Schmidt, L. E. *Hearing Things: Religion, Illusion, and the American Enlightenment*. Cambridge: Harvard University Press, 2000.

Taylor, C. A., "Deaf and the Initial Physical Evidence." *Paraclete* 29, nr.3 (1995): 37-45.

Weiner, I. *Religion Out Loud: Religious Sound, Public Space, and American Pluralism*. New York: New York University Press, 2013.

Weiner, I., "Sound." *Material Religion* 7, nr.1 (2011): 108-115.

Bronnen

In dit deel van de bibliografie staan niet wetenschappelijke geschreven bronnen vermeld. De lijst betreft informatie verstrekt vanuit de dove christelijke gemeenschap, pinkstergemeenten en dove pinkstergemeenschap.

Bloem, E. *Iets om over na te denken....* Voorburg: SuccesfulLiving, 2014.

"Deaf Christian Fellowship Nederland," Geraadpleegd op 15 juli 2016, <http://dcf-nl.nl/>.

"Deaf International Ministeries," Geraadpleegd op 15 juli 2016, <http://www.deafmin.org/>.

"Deaf Oppertunity OutReach (DOOR)," Geraadpleegd op 15 juli 2016, <https://www.doorinternational.com/>.

"De Reis, City Life Church Den Haag," geraadpleegd op 3 juni 2016, <http://www.clcdenhaag.nl/de-reis/>.

"Geschiedenis Pinkstergemeente Morgenstond Gouda," Geraadpleegd op 3 juni 2016, <http://www.morgenstondgouda.nl/index.php/wie-wij-zijn/geschiedenis>.

"Nederlandse Christelijke Bond van Doven," Geraadpleegd op 15 juli 2016, <http://www.ncbd.nl/>.

"Webiste van Kadosh," Geraadpleegd op 3 juni 2016, <http://www.kadosh.nl/>.

"Wie zijn wij, Rafael Nederland," Geraadpleegd op 3 juni 2016, <http://rafael.nl/wie-zijn-wij/>.

Geïnterviewde personen en gesprekspartners

In deel van de bibliografie staan de geanonimiseerde namen van de geïnterviewde personen en gesprekspartners. In deze lijst is terug te vinden op welke data interviews en gesprekken hebben plaatsgevonden en wat de rol van deze personen in dit onderzoek is geweest.

Dennis, een van de Oudste van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda, interview op 3 april 2016.

Dora, doof lid van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda, interview op 24 april 2016.

Esmee, doof lid van een andere pinkstergemeente die verwant is aan Pinkstergemeente Morgenstond Gouda, interview op 8 juni 2016.

Fenna, Nederlands Gebarentolk, diverse keren gesproken tussen 20 mei en 8 juni 2016.

Gerard, doof lid van een andere pinkstergemeente die verwant is aan Pinkstergemeente Morgenstond Gouda, interview op 8 juni 2016.

Laura, doof lid van een andere pinkstergemeente die verwant is aan Pinkstergemeente Morgenstond Gouda, interview op 6 juni 2016.

Lianne, een van de Oudste van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda, interview op 3 april 2016.

Lieke, Nederlands Gebarentolk, gesproken op 13 maart 2016.

Martin, doof lid van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda, interview op 20 mei 2016.

Oskar, voorganger van City Life Church Den Haag, interview op 1 juni 2016.

Renee, doof lid van City Life Church Den Haag, interview op 13 maart 2016.

Robin, doof lid van een andere pinkstergemeente die verwant is aan City Life Church Den Haag, interview op 29 mei 2016,

Suzan, doof lid van een andere pinkstergemeente die verwant is aan Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag, 8 juni 2016.

Afbeeldingen

Alle gebruikte afbeeldingen in dit onderzoek zijn door de auteur gemaakt tijdens de zondagsdiensten van Pinkstergemeente Morgenstond Gouda en City Life Church Den Haag.